

LES LLENGÜES ROMÀNIQUES I EL CATALÀ

Mar BATLLE¹

Institut d'Estudis Catalans

Joan Anton RABELLA²

Institut d'Estudis Catalans

Lliurat el 24 de febrer de 2020. Acceptat el 8 de juny de 2020

RESUM

Aquest treball està estructurat en dues grans parts. La primera, a càrrec de Mar Batlle, explica el pas del baix llatí al romànic primitiu en la Romània i el procés d'aparició de les primeres documentacions escrites de les llengües romàniques. També es presenta una breu comparació estructural del llatí i les llengües romàniques per oferir un visió global dels principals canvis lingüístics que s'hi donen. Per acabar, es comenta la classificació més general de les llengües romàniques en relació amb el català. La segona part, a càrrec de Joan Anton Rabella, explica el naixement del català, el seu procés d'escripturització i la funció i les característiques generals de la llengua dels primers textos catalans. Continua amb el procés d'extensió de l'ús del català com a llengua escrita en diversos àmbits i acaba referint-se a la relació entre català i occità i a la gran expansió del català a la Mediterrània.

PARAULES CLAU

Llengües romàniques, català, canvis lingüístics.

1. E-mail: mbatlle@iec.cat

2. E-mail: jrabella@iec.cat

Romance languages and Catalan

ABSTRACT

This work is divided into two halves. The first, by Mar Batlle, explains the evolution from Late Latin to early Romance in Romania and the appearance of the first written evidence of Romance languages. There is also a brief structural comparison of Latin and Romance languages to provide an overall view of the main linguistic changes that occurred. Finally, the most general classification of Romance language is commented on, in relation to Catalan. The second part, by Joan Anton Rabella, explains the birth of Catalan, how its writing system evolved and the language's function and general characteristics based on the earliest Catalan texts. It continues with how the use of Catalan as a written language spread to various spheres and ends by looking at the relationship between Catalan and Occitan and the great expansion of Catalan in the Mediterranean.

KEYWORDS

Romance languages, Catalan, linguistic changes.

I. I. EL BAIX LLATÍ I EL ROMÀNIC PRIMITIU

Quan Roma passà de la monarquia a la república, el llatí era una llengua més de les que es parlaven a la península Itàlica. Les colònies gregues parlaven naturalment grec i els etruscos, al nord d'Itàlia, parlaven la seva llengua. L'expansió de l'Imperi per Itàlia i Europa comportà l'expansió del llatí. Així, a la Gàl·lia, a la península Ibèrica, al nord d'Àfrica, als Balcans, a la Dàcia (Romania), a la costa dàlmata, a part de la Renània i a parts de la Gran Bretanya, el llatí coexistí amb les llengües pròpies de cada zona fins que finalment acabà desplaçant-les, amb l'excepció de la Gran Bretanya i altres llocs del nord d'Àfrica. El llatí arrelà profundament en la part occidental de l'Imperi. Per contra, no va arrelar gaire en la part oriental, amb l'excepció de la Dàcia i els Balcans, on el grec era la llengua més usada, comptava amb una tradició literària més llarga que la llatina i disposava d'un estatus com a idioma de prestigi, des de Grècia fins a Síria i Egipte.

Com totes les llengües, el llatí mai no fou una llengua estàtica ni homogènia. Els parlants podien distingir entre el llatí educat i el col·loquial; i identificaven

mots i frases fetes propis de determinades zones de l'Imperi, així com les pronúncies regionals que coexistien. Per això, segons l'origen geogràfic, social i cultural dels colons, el llatí que difonien presentava característiques diferenciades. De manera que certs dialectalismes, cultismes o vulgarismes propis de determinats sectors de la població romana es reflecteixen en les solucions llatines adoptades en les diferents parts de la Romània. És aquesta llengua parlada la que, amb el temps, serà l'origen de les llengües romàniques, especialment durant el baix imperi i sobretot amb la caiguda de l'Imperi d'Occident. A més, els parlants que sabien escriure, no ho feien igual que parlaven. Qualsevol que escrivís llatí emprava models literaris o educats per a l'ortografia, les construccions sintàctiques i el vocabulari. El llatí literari o clàssic, considerat pels romans l'ideal de la seva llengua en la mesura que l'escola llatina tenia un prestigi molt alt entre la població, va actuar com a element corrector i atenuà l'evolució normal de la llengua.

A banda d'aquests elements diferenciadors que ja es troben en el llatí, un dels factors que més va contribuir a la diferenciació del llatí en les distintes zones de la Romània foren les modificacions que introduïren les llengües d'altres pobles que arribaren a les terres de l'Imperi. Aquesta acció no fou homogènia perquè hi van arribar pobles molt diversos i ho feren en diferents èpoques. Alguns d'aquests pobles aconseguiren dominar completament la zona i acabaren imposant la seva llengua, que seria modificada en major o menor grau per la llengua existent, el llatí. Per exemple, a l'Àfrica el regne vàndal primer i sobretot la islamització posterior desplaçaren progressivament el llatí. A la Dalmàcia les llengües eslaves veïnes es van anar imposant progressivament sobre el dàlmata. Aquest procés acabà a finals del segle XIX, quan desaparegué per complet. Per contra, en altres zones els invasors acabaren adoptant el llatí, tot i que hi introduïren modificacions en la pronúncia, en el vocabulari i en el girs sintàctics de la seva llengua. Així, a la Dàcia els pobles eslaus introduïren molts trets de la seva llengua en el llatí de la zona. La Romània occidental s'emplenà de pobles germànics, que en uns casos hi incidiren molt intensament, com els francs a la Gàl·lia, i en d'altres més superficialment, com els gots a Itàlia i Hispània. Posteriorment, els parlants d'Hispània i Sicília es veuriu influïts pels diversos pobles islàmics amb els quals convisqueuren.

Des del punt de vista estrictament lingüístic, hi ha trets de les llengües romàniques que semblen formar part de l'evolució natural del llatí. Per exemple, els autors i els escrivans no sempre feien una distinció sistemàtica escrita entre les vocals llargues i breus, que en les diverses etapes de la llengua es marcaren

de maneres diferents. Les llengües romàniques van perdre la longitud vocàlica com a característica distintiva de les vocals, que esdevingué concomitant amb la posició de l'accent. Igualment, en llatí clàssic, les quatre conjugacions verbals diferien en la formació del futur. La primera i la segona afegeixen -B- a l'arrel (AMARE, AMABO) i la tercera i la quarta incorporen el morfema \bar{E} , excepte en la primera persona (REGERE, REGAM, REGES). Aquest sistema fou reemplaçat en les llengües romàniques per construccions que tenen el seu origen en les perífrasis llatines formades per infinitiu + HABEO, la més abundant, HABEO AD + infinitiu, DEBEO + infinitiu (sard) i UOLO + infinitiu (romanès). En alguns textos llatins anteriors al segle v aC ja es documenta l'ús de la construcció d'infinitiu amb valor de futur, tot i que el sistema clàssic és el més habitual. De manera que no és d'estranyar que quan amb el pas del temps els canvis fonològics van portar a una superposició d'algunes formes del futur amb formes de present i de perfet, es recorregué a aquesta construcció per expressar el valor de futur sistemàticament i evitar així les confusions semàntiques.

Encara que no sempre es manifestessin en l'escriptura, el baix llatí ja presentava moltes evolucions fonètiques respecte del llatí clàssic. Per exemple, la \bar{A} i la \bar{A} llatines havien desaparegut a tot el món de parla romànica abans de l'edat mitjana. Aquest fou un canvi fonètic amb conseqüències morfològiques, ja que la llargada de la vocal distingia el nominatiu de l'ablatiu en singular en els substantius de la primera declinació. Igualment, les paraules que tenien una [k] abans d'una vocal frontal o palatal passaren a tenir una pronúncia africada; així, la pronúncia llatina velar [k] en CAELUM en algun moment esdevingué [tʃ] en italià (*cielo*), [ts] en castellà antic (*cielo*) i francès antic (*ciel*). Com que aquests canvis eren aïllats i sistemàtics, no necessitaren d'alteracions en l'ortografia en els textos llatins. Ara bé, en altres ocasions sí que hi hagué la necessitat d'expressar els canvis fonètics de manera gràfica, ja que no eren generals a tot el domini romànic. Per exemple, les consonants oclusives sordes intervocàliques es van sonoritzar en algunes parles. Així, en les zones en què el llatí *UITAM* va arribar a pronunciar-se [ˈvida] i *LUPOS* [ˈlobos] amb el temps van passar a escriure *d* i *b* entre vocals.

En algunes zones, doncs, la *t* tenia dues pronúncies ([t] o [d]) i en general els escriptors i la gent que necessitava llegir havien après a fer la pronúncia adequada en cada cas. Amb el pas de temps, també es tendí a no pronunciar aquesta consonant en posició final, tot i que en la llengua escrita es mantingué molt temps després que hagués deixat de pronunciar-se, com en la conjugació verbal (*SCRIBIT*, *HABUIT*). Així a gran part del romànic occidental més primitiu

la *t* al començament de mot generalment corresponia a una [t], mentre que en posició intervocàlica podia correspondre a [d], i al final de mot no es pronunciava. De manera que a bona part de la península Ibèrica, TOTA es pronunciava [ˈtoda] i TENET [ˈtjene].

Quant al llatí col·loquial com a font d'aquests primers canvis gràfics, les inscripcions llatines que s'han conservat són les més abundants, però la majoria de superfícies eren biodegradables, com el papir que es feia servir al segle VIII i encara posteriorment, les tauletes de cera (emprades a les escoles). També s'han conservat algunes mostres en objectes de ceràmica, joies, tauletes de fusta, pissarres, etc. En tot cas, és clar que la societat encara funcionava sobre la base que s'esperava que s'entengués la documentació escrita, fins i tot en les àrees allunyades dels principals centres culturals.

Amb la caiguda de l'Imperi desaparegueren les institucions polítiques unificadores del món romà. I això tingué, entre d'altres, conseqüències lingüístiques. L'idioma comú a l'Imperi, el llatí, continuà parlant-se i també escrivint-se, ja que era la llengua escrita emprada per les classes administratives i, posteriorment, per l'Església. Ara bé, a diferència del que passaria amb el grec, que malgrat les transformacions entre el grec clàssic i el modern, es pot dir que és una mateixa llengua, el llatí parlat es transformà en diversos idiomes fruit d'una veritable revolució lingüística, fonètica i morfosintàctica. Amb tot, inicialment no degué haver-hi una consciència clara de l'existència de dues llengües diferents, el llatí i la llengua romànica de cada lloc, sinó que es devia considerar que corresponien a dos nivells o registres diferents d'una mateixa llengua.

No existeix consens sobre la cronologia del moment en què les llengües romàniques eren ja llengües pròpiament individualitzades del llatí, però en general es considera que el segle VIII és la data més tardana. Per les dades de què disposem podem deduir que al nord de la Gàl·lia, és a dir, en l'àrea on es formà el francès, al començament del segle VII ja no es parlava llatí, sinó una llengua romànica. Així, en la *Crònica* de pseudo-Fredegari, i gràcies a un joc de paraules, apareix el mot *daràs* 'donaràs' en boca d'un personatge, mot que ja no és el llatí clàssic DABIS, ni el llatí vulgar DARE HABES, sinó una forma plenament romànica. Les diferències cronològiques no poden ésser gaire grans en la resta de llengües. En el cas del català, l'evolució, que necessàriament s'havia d'haver produït durant el període de domini visigòtic, havia de conduir a l'aparició del català com a molt tard almenys al començament del segle VIII. La nostra llengua, doncs, ja havia d'existir quan es va produir la reconquesta carolíngia, malgrat que no en

tinguem informació escrita perquè la documentació disponible d'aquest període, redactada sempre en llatí, és molt escassa a casa nostra.

El llatí medieval és l'idioma codificat i transmès amb finalitats legals, administratives, educatives i culturals en el període que aproximadament va des del segle VI fins al segle XIII. Aquest és el període en què es considera que la llengua parlada a la Romània ja s'ha desviat prou del llenguatge escrit i es pot considerar una llengua diferent. El llatí escrit es codifica i es transmet als monestirs i, amb el temps, a les universitats. Cal destacar que la percepció del romànic escrit com una forma deliberada d'escriptura que podia aproximar-se a una transcripció fonètica de la llengua parlada diferent del llatí medieval, només aparegué a l'Imperi carolingi (el nord de França, el Llenguadoc, gran part del nord d'Itàlia i Catalunya). I és que les reformes carolíngies impulsaren el redescobriment del llatí clàssic, fet que va ajudar a prendre consciència de les diferències entre la llengua oral i el llatí. Durant el segle XI ja s'albira en altres zones; en els regnes peninsulars d'Aragó, Navarra, Lleó, Castella, Galícia i Portugal des de 1080, però mai en les comunitats de parla romànica de la zona musulmana, on no feia falta el llatí de l'Església; i en moltes altres zones d'Itàlia, inclosa Sardenya. I no serà fins al segle XIII que la diferenciació es feu clara i el llatí medieval es veié com una llengua diferent del català, el francès, el castellà, l'italià, etc.

A causa de l'evolució fonètica, en molts casos es va perdre la correspondència entre lletres i sons que havia inspirat la representació alfabètica inicial dels mots. I a l'hora de buscar una grafia més adient, s'empraven diferents solucions, especialment al nord de França. Allà, per exemple, la [ka] esdevingué [ja], com en *CATTUM* > *chat*, i optaren per emprar la lletra *k* originàriament grega per representar el so [k] sense ambigüitats. A més, la grafia també tendia a variar d'un lloc a un altre en funció de la pronúncia local.

Les persones encarregades d'escriure un text necessàriament respectaven la majoria de les regles ortogràfiques de la tradició que havien après, però per fer-se intel·ligibles hagueren d'adaptar-les a la funcionalitat, donant pas al que es coneix com a llatí bàrbar, corrupte o decadent. De manera que molts dels desenvolupaments morfosintàctics dels primers romanços implicaren l'ús cada cop més gran de paraules amb funcions gramaticals que no havien tingut abans, o que havien tingut de manera esporàdica. Així, per exemple, trobem l'ús de la preposició *DE* per expressar el sentit possessiu, que era domini del genitiu, i la preposició *AD* per expressar el sentit que corresponia al datiu. L'ús del demostratiu *ILLE* 'aquest' amb la funció de l'article definit *el* i l'ús d'*UNUS* com a article indefinit més

que amb valor numeral. HABERE s'empra com a verb auxiliar en formacions de temps de perfet i de futur. I ESSE s'usa com a auxiliar passiu en combinacions on el temps de l'auxiliar determina el temps de la forma composta (AMATA EST 'ella era/ha estat estimada' passa a significar 'ella és estimada').

Quant a la morfologia, les inflexions verbals continuaren en romànic amb formes fonètiques evolucionades. Pel que fa a la declinació nominal, mentre les inflexions nominals existiren en la llengua parlada, aprendre a usar-les i emprar-les no implicava cap dificultat. Ara bé, arribà un moment en què en una gran part de l'àrea occidental de parla romànica només va sobreviure una terminació de singular i de plural per a la major part dels substantius i adjectius, a banda de les terminacions relacionades amb el gènere, que normalment era la terminació pròpia de l'acusatiu. Amb tot, en els estadis més primitius de les llengües, especialment en francès i esporàdicament en català, encara es podien trobar restes del nominatiu.

La distinció entre nominatiu, acusatiu i datiu sobrevisqué en alguns pronoms, com ara a la part central de la península Ibèrica: *él* < ILLE, *lo* < ILLUM i *le* < ILLI. I en algunes àrees també sobrevisqué el plural genitiu en tercera persona, per exemple ILLORUM > *loro* (italià), *leur* (francès), *llur* (català), que esdevenen adjectius possessius i funcionen com a pronoms de datiu en tercera persona del plural. En tot cas, a tota la zona de parla romànica es troben textos en què l'autor sembla conèixer les terminacions nominals (morfologia) però s'equivoca en l'ús (sintaxi). Probablement, això no feia el text intel·ligible perquè quedava compensat per la progressiva fixació de l'ordre dels elements en l'oració. Quant a les formes nominals del cas oblic, és a dir, de l'acusatiu, l'ús inexpert de les terminacions es compensava amb un increment de l'ús de les preposicions, com DE i AD, que expressaven el mateix sentit que anteriorment s'havia expressat per mitjà de la declinació.

A més, fins a les reformes carolíngies, la sintaxi llatina més clàssica no formava part dels estudis en l'alta edat mitjana. De manera que l'ordre de col·locació dels elements era molt més proper a l'emprat en la parla habitual que al del llatí clàssic. Així, en els textos medievals més antics, el verb pot aparèixer al final de la frase, al mig o al començament de l'oració, amb una distribució similar a la que es trobarà molt més tard en els primers textos escrits en romànic, on els autors també volien reproduir l'ordre natural dels mots.

La cultura oral era molt present i la gran majoria de textos estaven destinats a ser llegits en veu alta. S'esperava que fossin intel·ligibles quan es llegissin, de manera similar als sermons o textos hagiogràfics. També hi havia la necessitat legal que alguns documents es llegissin en veu alta a les parts interessades, i que

aquestes parts confirmessin que havien escoltat i entès el text abans que el document fos legalment vàlid. Això implica que la fonètica de les paraules devia ser prou propera a la parla habitual del període perquè l'oient sense educació recongués els mots. I també que la morfologia i la sintaxi emprades en determinades parts del document eren intel·ligibles en gran mesura. Deixant de banda les fórmules clixés dels documents, la morfologia i la sintaxi emprada en la part específica que s'havia redactat per a una ocasió concreta sol reflectir la parla habitual.

Aquesta coexistència pacífica de l'evolució del discurs oral i un enfocament pràctic de les regles tradicionals de l'escriptura es trencà bruscament amb les reformes de final del segle VIII. Els erudits de la cort de l'emperador franc Carlemany sentiren que estaven creant una renovació de la vida cristiana i la cultura llatina. Des del punt de vista lingüístic, impulsaren el redescobriment del llatí clàssic. El resultat fou una divisió conceptual i pràctica molt marcada entre la gramàtica de les persones educades (que correspondria amb el que coneixem com a llatí medieval) i el discurs quotidià normal, ja que les reformes educatives ajudaren a crear una consciència diferencial molt clara entre com parlaven i com escrivien les persones.

Alcuí de York, així com la resta d'estudiosos de parla germànica de la cort de Carlemany, pronunciaven el llatí assignant un so a cada lletra escrita i aquesta pronunciació era molt diferent de la pronúncia vernacla d'una mateixa paraula. Els erudits carolingis requerien que tots els estudiants educats per l'Església empressin aquest mateix tipus de pronunciació quan llegien en veu alta en un context eclesiàstic. I això feu que aquestes lectures fossin difícils de seguir per part de la congregació. Per això, amb el temps, l'Església retornà al sistema anterior, tal com es pot saber per l'edecte 17 del Concili de Tours (813), que es repetiria al Concili de Magúncia (847).

En tot cas, la determinació de fer les obres escrites i les lectures públiques amb el llatí que els erudits de l'època carolíngia pensaven que corresponia al llatí clàssic es correspon amb noves elaboracions dels textos de vides de sants, per exemple, de final del segle IX que, si bé formalment s'assimilen als textos clàssics, es fan cada cop menys entenedors. El nou llatí medieval tenia el prestigi sociolingüístic i el romànic escrit no, cosa que encara continuaria durant força segles. De manera que inicialment el romànic escrit es va limitar a gèneres poc importants, com la poesia, i no serà fins al segle XIII que els gèneres més seriosos començaren a fer-lo servir.

La promoció de la pronunciació ortogràfica antinatural i la gramàtica antiquada pròpia d'aquest període tingué com a conseqüència l'increment de la sensació que existien, en efecte, dos idiomes diferents en lloc de dues modalitats

del mateix idioma. Poc després, alguns autors o escriptors començaren a experimentar noves formes d'escriure pensades per a una lectura en veu alta intel·ligible, en lloc de fer una lectura llatina com les que Alcuí preferia, i apareixen textos tan inusuals com els *Juraments d'Estrasburg* (842) i la *Cantilena de Santa Eulàlia* (de finals del segle IX). Aquesta mena de textos s'incrementaren progressivament durant els dos segles posteriors, reforçant la idea que el llatí i el romànic eren dues llengües diferents.

La nova escriptura romànica no emprava cap símbol nou, sinó que usava els existents per crear noves grafies dels mots que s'aproximaven a les transcripcions fonètiques i reproduïen la pronúncia habitual i general del mot. Així, el mot *UIRGINEM* (com l'emprava Gregori de Tours al final del segle VI), que es pronunciava en vernacle del nord de la Gàl·lia d'una manera similar a [ˈvʲerdʒə], podia escriure's amb el nou sistema amb la grafia *vierge*. El coneixement de la correlació entre el so i les lletres llatines feia que un lector o un cantant sabés com s'havia de pronunciar en la llengua vernacle. És per això que en tota l'àrea romànica, els textos en romànic van ser elaborats en centres on hi havia experts en llatí, ja que era necessari conèixer l'esmentada correlació perquè les noves ortografies romàniques funcionessin.

La nova manera d'escriure obeïa, doncs, a la necessitat d'indicar una determinada pronúncia en la lectura en veu alta, més que no pas a la necessitat de reproduir un acte oral al qual l'escriptor havia assistit i posava per escrit. Així, per motius legals, els *Juraments d'Estrasburg* s'han d'interpretar com un text curosament elaborat abans de la seva lectura en públic i no com un text escrit posteriorment a aquesta que recull la parla espontània, com s'ha dit sovint. Igualment, el nou gènere hagiogràfic de la cantilena (seqüència), on cada síl·laba havia de correspondre a una nota de la música preexistent, també necessitava una planificació curosa per endavant. La *Cantilena de Santa Eulàlia* és el text més antic que ha sobreviscut de caràcter hagiogràfic francès i està escrit en el romànic francès de final del segle IX.

1.2. LES PRIMERES DOCUMENTACIONS ESCRITES DE LES LLENGÜES ROMÀNIQUES

La disminució de l'alfabetització des del segle VII en endavant fa que s'obri una bretxa cada cop més gran entre la cultura clerical escrita i la cultura laica oral. Aquesta bretxa no és només cultural sinó també lingüística, ja que el llatí era

la llengua de l'educació i el romànic era la llengua de la comunicació habitual. Les llengües romàniques es desenvoluparen en contextos complementaris a la comunicació formal i escrita. En l'antiguitat tardana i a l'inici de l'edat mitjana, la llengua escrita estàndard presentava els canvis característics de les varietats informals, és a dir, que s'hi reflectien trets lingüístics propis de la llengua oral. En aquest període, quan l'alfabetització es restringia a una elit educada molt petita, coexistien, doncs, dues cultures: una escrita clerical, la cultura llatina, i la cultura oral romànica dels laics.

L'inici de l'escriptura en romànic es vincula, doncs, a l'oralitat vernacle, ja sigui en comunicacions cerimonials o en contextos pragmàtics o informals. De fet, a totes les regions de parla romànica apareixen els mateixos tipus de textos escrits, que es poden dividir en tres grups. Un primer grup correspondria a textos amb un impacte comunicatiu limitat dins de les pràctiques quotidianes de comunicació immediata i també a textos o fragments escrits fora del camp de text habitual d'un manuscrit que acompanyen textos llatins o s'hi afegeixen. Un segon grup són els textos de tipus pragmàtic que faciliten el treball de l'autor, com textos administratius o jurídics, llistes de comptes, impostos, creditors, béns. I el tercer grup correspondria als textos literaris en romànic que contribueixen a la memòria cultural de la societat. En tot cas, tots els textos són una excepció al que es considera la llengua escrita normal i documenten una nova consciència entre el llatí escrit i les varietats orals usades fora d'aquest àmbit funcional.

Fins a l'any 1150 la documentació en romànic és fragmentària i accidental. Al nord de França i en l'Anglaterra anglonormanda, hi ha 21 manuscrits en romànic escrits entre el 750 i el 1150. I en el mateix període se'n troben 7 a la península Ibèrica; 88 a la zona catalana i occitana; 19 en zones italianes; 16 a Sardenya; 2 a zones del retoromànic. El contrast més gran es dona en la zona peninsular, on s'ha conservat una extensa producció de cartes i textos legals que documenten molt bé la nova funció del romànic. Així, entre el 1150 i el 1250 se'n documenten 870 a la península Ibèrica; 216 a la zona catalana i occitana; 62 a la zona italiana; 20 a Sardenya i 1 en les zones retoromàniques.

Quant al primer grup, cal dir que aquests documents eren la continuació d'una llarga tradició d'escrivans llatins tardans que jugaven amb el contrast lingüístic entre les varietats altes i baixes amb finalitats humorístiques o ideològiques, primer entre el llatí clàssic i el llatí vulgar i després entre el llatí i els vernacles. Els textos i fragments en romànic funcionen com un contrast estilístic dins del text llatí i representen la continuació natural del llatí vulgar escrit que

ja s'emprava amb el mateix propòsit. En ocasions les anotacions també ajuden a aclarir el significat del passatge llatí on s'insereixen. D'aquest període podem esmentar els textos o fragments següents:

Indovinello Veronese, endevinalla escrita entre el 730 i el 750 en llatí i italià que el copista inserí en la primera pàgina d'un llibre d'oracions del segle VIII.

Grafitto di Commodilla, inscripció en italià primerenc feta en el marc d'un fresc a la cripta dels sants Fèlix i Aduacte, a les catacumbes de Commodilla (Roma), de la primera meitat del segle IX.

Placiti Cassinesi, quatre declaracions en italià de testimonis en documents llatins d'un judici, datat el 960-963.

Postilla Amiatina és una breu nota escrita en italià afegida en una escriptura notarial de l'any 1087.

Probatio Pennae de Würzburg, afegida a la primera pàgina d'un manuscrit llatí, escrita en retoromànic prop de l'any 1000.

Iscrizione di San Clemente, inscripcions en un mural que representa la passió de sant Climent on es poden veure diàlegs en italià, de final del segle XI.

Juraments d'Estrasburg, fórmules de jurament en francès i en alemany dins d'un text historiogràfic escrit en llatí (la crònica escrita per Nitard, *Historiarum Libri IV*, que era net de Carlemany). Probablement és el text més famós d'aquest grup.

Deux griffonnages français, breus notes marginals en francès afegides al text llatí *Vita Sancti Cilliani*, del segle XI.

Didascalia sopra una figura di leone, llegenda que acompanya la imatge d'un lleó afegit a la darrera pàgina d'un manuscrit bizantí, en grec i italià, del segle XI.

Glosas Emilianenses, breus notes en llatí, navarroaragonès i basc inserides en un manuscrit en llatí de començaments del segle XI.

Glosas Silenses, breus aclariments en castellà afegits al text llatí, del segle XI.

En el cas del català, tot i que no disposem de cap text del segle X, no vol dir que no hagin existit aquests textos, sinó simplement que no s'han conservat. De fet, sabem que hi va haver un text d'aquesta mena perquè l'erudit il·lustrat

Jaume Villanueva en dona testimoni: en un manuscrit científic molt valuós de Ripoll del segle VIII, avui perdut, hi havia una nota marginal amb lletra del segle X o del començament del següent que deia «Magister ms. no vol que me miras novel» (el meu mestre no vol que em miris, novell). Es tracta d'una facècia monàstica que il·lustra el sentit de l'humor dels monjos ripollesos. Aquest és el primer text conegut volgudament escrit en català.

El segon grup de textos és el precursor de la tradició discursiva que succeïx les antigues pràctiques llatines als monestirs, les cancelleries, les oficines administratives dels tribunals. La tradició llatina proporcionà un gran repertori de fórmules i models textuais llatins on el vernacle s'inseria, primer esporàdicament i després regularment. Freqüentment, els escriptors inserien cites de testimonis en vernacle en la documentació llatina i en els juraments que provenien de l'antiga llei oral alemanya, com es pot veure en els juraments feudals del sud de França i Catalunya, que marcaren l'inici d'una extensa tradició medieval de juraments i documents privats en romànic. La forma lingüística d'aquests textos és força simple. Uns són llistes i d'altres, com els juraments, presenten un estil que segueix la fórmula estàndard. Els textos d'aquest període contenen tota mena d'informació sobre mercaderies, propietats, preus, impostos, llistes de creditors, etc. I demostren que el romànic havia esdevingut una part ordinària de la comunicació als monestirs, les cancelleries i les oficines urbanes. Com a mostra d'aquests textos trobem:

Glossario di Monza, fragment d'un glossari de 65 termes d'ús quotidià on al costat de la forma en italià (llombard) s'indica l'equivalent en grec (bizanti), del primer quart del segle X.

Nodicia de kesos (980), text afegit al *verso* en blanc d'un document en llatí del segle X que conté una breu llista dels formatges que van ser regalats al monestir de Sant Just i Pastor (Lleó) per la feina que havien fet els monjos.

Serment de fidelité prêté par Roger 1er, comte de Foix, à son oncle Peire, évêque de Gérone, que és el jurament de fidelitat fet pel comte de Foix a l'arquebisbe de Girona, on les parts del jurament són escrites en occità i la resta en llatí, de 1034.

Conjurations romanes dans le Breviarium Alarici, fórmules escrites en occità per guarir ferides afegides als marges d'un manuscrit llatí, de la segona meitat del segle X.

Jurament feudal de Radulf Oriol, castlà d'Areny i d'Orrit, a Ramon IV de Pallars Jussà (1028-1047), només les parts del jurament són escrites parcialment en català.

Jurament de compareixença (1031-1035), només les parts del jurament són escrites parcialment en català.

Jurament feudal de fidelitat de Ramon Guillem de Pallars Sobirà a Ramon V de Pallars Jussà (1047-1098), només les parts del jurament són escrites parcialment en català.

Serment de fidelité prêté par Guillem II de Besalu, jurament de fidelitat fet pel comte de Besalú a l'arquebisbe de Narbona, on només les parts del jurament són escrites en occità, de 1053.

Serment de fidelité prêté par la vicomtesse de Narbonne, jurament de fidelitat de la vescomtessa de Narbona a l'arquebisbe de Narbona, només les parts del jurament són escrites en occità, de 1078.

Carta cagliaritana, document de 1089 que confirma una donació i que té la peculiaritat d'estar escrit en sard emprant l'alfabet grec.

Partición de Huesca, nota escrita en castellà i llatí en relació a una partició de béns, de 1090.

Conto navale pisano, llista de despeses relacionades amb l'equipament de vaixells feta a Pisa al final del segle XI o començament del XII i escrita en toscà.

Anotacions en occità sobre donacions que es poden trobar en els dos primers volums del cartulari del monestir de Saint-Martial de Llemotges, de 1120.

Anotacions en occità que apareixen al cartulari dels vescomtes de Millau, anteriors a 1150.

Nota en català col·loquial de l'any 1150, que és una anotació breu inserida en un document llatí.

Sense cap mena de dubte, els textos medievals més famosos de les llengües romàniques corresponen al tercer grup. Els autors o escrivans voluntàriament establiren una nova tradició discursiva i van contribuir al naixement de les convencions romàniques per als textos que pertanyien a la memòria cultural de la comunitat laica. De fet, gairebé tots els textos primerencs d'aquest grup semblen mantenir una estreta relació amb el programa de la Reforma carolíngia i, en concret, amb el desig de l'Església d'obrir als laics les parts més importants de la fe cristiana, la pràctica de la qual fins ara havia estat en llatí.

Efectivament, la majoria dels textos són bilingües. Mantenen la part litúrgica en llatí i el romànic s'empra en la part més emotiva i imaginativa. Així, a les cançons, les oracions, la litúrgia paralitúrgica, els sermons i la instrucció dels laics és on es comença a emprar el romànic com a llengua escrita. Les primeres mostres apareixen al nord de França. El text més antic, de final del segle VIII, és el *Laudes de Soissons*, que afegí a la lletania en llatí de sants una fórmula de benedicció en llengua vernacla dirigida als prínceps carolingis. Sense cap mena de dubte, degué impressionar a l'audiència, que no estava acostumada a sentir el romànic en aquest context i que ajudà a reforçar la identitat dels carolingis congregats. A partir d'aquí la presència de romànic aniria expandint-se en les cançons paralitúrgiques, les oracions, les obres de teatre i les danses, primer al nord i el sud de França i després, a partir del segle XII, a Itàlia i la península Ibèrica.

Dins del context de les reformes de Cluny, i de la reforma de Burgos feta una mica més tard a la Península, la traducció dels textos sagrats més importants formava part de la instrucció dels laics. I començà amb traduccions interlineals i marginals de la Bíblia o de textos per al catecisme. S'hi pot constatar que la traducció del llatí a la llengua parlada habitualment no codificada (normalitzada) era una feina complexa i àrdua. I la principal dificultat era traslladar l'estil complex del text llatí a una llengua vernacla que en aquest moment encara no disposava de mecanismes interns suficients per a aquest propòsit.

En tot cas, la llengua vernacla assumí un nou paper en els dominis culturals que fins aquell moment havien estat reservats al llatí eclesiàstic. Per primer cop, els laics participaven en la memòria cultural literària (en el sentit més ampli) i això tingué un fort impacte en la tradició escrita en romànic. Des de mitjans del segle XII, especialment al nord de França, no hi ha només una explosió de textos escrits en llengua vernacla com sermons, cançons i obres paralitúrgiques i narracions hagiogràfiques, sinó també de narracions orals i textos de caràcter líric més antics, com les cançons de gesta, els poemes dels trobadors, les narracions curtes. És a dir, que paral·lelament a l'aparició d'aquests nous textos escrits en romànic sorgeix també un nou públic urbà i cortesà que llegeix el romànic.

Com a mostres d'aquests textos, a banda del *Laudes de Soissons* ja esmentat de final del segle VIII, tenim els següents:

Cantilena de Santa Eulàlia, escrita en francès a final del segle IX i de caràcter hagiogràfic.

Sermó sobre Jonàs, on hi ha notes escrites en llatí i sobretot en francès per ajudar a la predicació d'aquest sermó, de la primera meitat del segle x.

Chanson de la Passion (fragment d'Augsburg), cançó paralitúrgica sobre la passió de Crist escrita en francès, del darrer terç del segle x.

Transcripció parcial i interlineal al retoromànic d'un sermó en llatí afegit a un sermó de pseudo-Agustí, de final del segle xi.

Formula di confessione umbra, que és una fórmula confessional inserida en una col·lecció de textos litúrgics i paralitúrgics, on tant el que han de dir el capellà com el penitent és escrit en umbra i la fórmula d'absolució està en llatí, de final del segle xi.

Boëci, cançó en occità de caràcter hagiogràfic sobre la vida d'un sant amb comentaris inspirats en les *Consolacions* de Boeci, de final del segle xi.

Passió de Crist (Clermont), escrita en un francès molt influït per l'occità i també conté la *Vida de sant Léger*, escrita en francès, de l'any 1000.

Alba bilingue, breu poema religiós destinat al cant litúrgic en llatí i occità, de l'any 1000.

Chanson de Sainte Fay d'Agen, cançó escrita en occità que narra la vida del sant, de l'any 1100.

Quatre cançons en occità dedicades a la Verge que apareixen en un conjunt de cançons en llatí de Saint-Martial de Limoges, de l'any 1100.

Ceremonial d'une epreuve judiciaire, on la major part del text és en llatí i l'escrivà insereix anotacions en francès, de començament del segle xii.

Sermons limousins, de la primera meitat del segle xii, on els primers apareixen escrits en occità.

Epître farcie de saint Etienne, que és una cançó sobre la vida del sant inserida en un missal en llatí escrita en llatí i francès durant la primera part del segle xii, a la regió de Tours.

Quant li solleiz, que és un himne paralitúrgic sobre el *Càntic dels càntics* (*Càntic de Salomó*) escrit en francès normand al 1150.

Hilarii ludi, col·lecció d'obres paralitúrgiques amb refranys en francès; 2 de les 15 obres estan escrites en francès, del 1150.

Eadwine Psalter, traducció interlineal en anglès i francès del textos litúrgics, de mitjan del segle xii.

Així doncs, el període primerenc de transmissió de les llengües romàniques (segles VIII-XII) va constituir una excepció a la pràctica de l'escriptura llatina

medieval, de la qual seguiren depenent durant segles. La profunda influència de l'escriptura llatina es pot veure en les convencions gràfiques dels textos romànics primerencs, que segueixen la pràctica llatina de separació de paraules i l'estructura formal típica de la tradició llatina. No obstant això, l'ús escrit del vernacle disposava encara d'un espai considerable per a la creativitat en la recerca de solucions adaptades. Així, trobem un llenguatge híbrid en algunes adaptacions literàries com en el *Girart de Roussillon*, escrit en una barreja d'occità i francès fruit del contacte de llengües. Del nord de França prové un document escrit per a un públic burgès, que conté més formes locals i regionals que d'altres adreçats a l'aristocràcia o a l'àmbit reial. També influeix el grau de dependència que el text en vernacle mantingui amb el text llatí. L'autor de la traducció o adaptació dels *Diàlegs* de sant Gregori el Gran al francès antic clarament va idear noves formes quan va intentar imitar les estructures llatines.

El que coneixem com a català antic, francès antic, italià antic, etc., són noms moderns per a una realitat lingüística difícil de capturar on coexisteixen solucions individuals en textos que no eren sempre pensats per ser llegits per moltes altres persones. A partir de 1150 ja trobem textos que reflectien les normes regionals flexibles d'un vernacle particular, però encara molt lluny de representar varietats estàndards codificades. A mitjan segle XII, amb l'ús creixent de l'escriptura per part dels laics i l'aparició d'un públic laic per a la literatura escrita en vernacle canviaren les condicions sociolingüístiques de l'alfabetització en la llengua vernacla. Les cançons de gesta i altres gèneres literaris es van associar fermament a la lectura i l'escriptura, i quan no sols els clergues sinó també els laics començaren a emprar l'escriptura per a les tasques lingüístiques, la situació va canviar.

Així, la creació de complexes estructures que permeten acomplir totes les necessitats expressives, com també la tendència a desenvolupar normes supralocals, permeten la institucionalització de l'escriptura en llengua vernacla i preparen el terreny per a la seva futura estandardització. La intensitat d'aquests processos variava d'una regió a l'altra, però fins al segle XVI no hi hagué cap llengua escrita estàndard codificada. Les futures varietats estàndard no serien idèntiques a cap dialecte regional, sinó que més aviat serien el resultat d'una barreja de característiques lingüístiques heterogènies. En tot cas, els vernacles medievals escrits no degueren reflectir la llengua parlada completament, sinó que els escriptors i els autors crearen formes lingüístiques híbrides adaptades als nous objectius supralocals dels seus textos.

1.3. COMPARACIÓ ESTRUCTURAL DEL LLATÍ I LES LLENGÜES ROMÀNIQUES

Encara que el llatí i les llengües romàniques són diferents en molts aspectes, des del punt de vista de la tipologia dels elements que integren les llengües romàniques pràcticament ja es troben tots sense excepció en el llatí. En les pàgines següents descriurem breument alguns aspectes lingüístics que posen de manifest el contrast entre el llatí i les llengües romàniques a nivell fonològic, morfològic i sintàctic.

El sistema vocàlic del llatí clàssic es basava en l'oposició de la quantitat llarga/breu de les vocals. Estava format per deu vocals, cinc de llargues i cinc de breus. D'acord amb el punt d'articulació podien ser anteriors, centrals i posteriors, i no presentaven certs trets contrastius que apareixeran en les llengües romàniques, com la nasalització, que es troba en el francès, el portuguès i dialectes del nord d'Itàlia, o la reducció vocàlica en síl·labes àtones que apareix en francès, portuguès, català i molts dialectes del sud d'Itàlia. En tot cas, cap de les llengües romàniques presenta l'oposició de durada com a tret pertinent, fet que indica que aquesta oposició ja s'havia perdut en el llatí vulgar. A més, també hi havia diferències d'accentuació en la llengua literària i el llatí parlat. Per exemple, en llatí clàssic, en les paraules de més de dues síl·labes, la posició de l'accent depenia de la quantitat de la penúltima síl·laba. Però en desaparèixer la distinció entre vocals llargues i breus, els parlants no podien saber on anava l'accent. De manera que si un parlant culte pronunciaria canònicament FÉRO i RÉFERO, la majoria dels parlants pronunciaven FÉRO i REFÉRO.

Com a conseqüència dels canvis en l'accentuació, l'evolució posterior de les vocals va ser distinta segons es tractés de vocals tòniques o àtones. Majoritàriament, en les primeres es produïren processos de diftongació que culminarien en el període romànic; i en les segones es donà un procés de debilitació. I és que la major intensitat de la síl·laba tònica implicava una pèrdua de nitidesa de les vocals àtones contigües a ella i per això la síncope (pèrdua) de les vocals no centrals era molt freqüent. La síncope de la vocal pretònica no inicial es donà en tota la Romània, mentre que la síncope posttònica no final només es donà de forma generalitzada en la Romània occidental. De fet, són nombrosos els «errors» per síncope que recull el conegut *Appendix Probi*, que és una llista d'incorreccions afegida com a apèndix en una còpia d'un tractat gramatical atribuït a Probus (gramàtic del segle IV): SPECULUM, NON SPECLUM; TABULA, NON TABLA; CALIDA, NON CALDA. Igualment, tot i que no de manera generalitzada a la Romània, les

vocals àtones finals es relaxaren considerablement i això contribuí a la crisi del sistema flexiu.

Un altre fenomen important és l'aparició de les semiconsonants, palatal o velar, ja documentat al segle III. Quan la vocal tònica era precedida d'una vocal en hiat, que necessàriament era més tancada que la tònica, aquesta tancava encara més l'articulació de tal manera que deixava de funcionar com a nucli sil·làbic i passava a constituir síl·laba amb la vocal tònica, originant els diftongs creixents, inexistents en llatí clàssic. Així, MULIERE i FILIOLU es pronunciaven [mulj'ere] i [filj'olu] respectivament.

El sistema consonàntic del llatí vulgar presenta dues tendències fonamentals. D'una banda, l'augment de la tensió articulatòria de les consonants inicials i el progressiu relaxament de les consonants no inicials. D'una altra, l'aparició d'un nou punt d'articulació, el dels fonemes palatals. La primera tendència implicà, per exemple, l'aparició de vocals palatals epentètiques davant dels grups formats per una consonant sibilant seguida d'una altra consonant, com en SPERARE > [espèrare]. La relaxació de la tensió articulatòria de les consonants no inicials es manifesta ja de ben antic en la caiguda de les nasals finals en les paraules polisil·làbiques, i de les nasals seguides de sibilant (COSUL en lloc de CONSUL, CRESCES en lloc de CRESCENS, CESOR en lloc de CENSOR). Així, l'omissió de la *-m* a final de mot ja devia ser general en la pronúncia en temps d'August, però en l'escriptura es mantenia perquè era la marca de l'acusatiu i no es documenta la seva pèrdua fins al baix imperi.

En tot cas, sense cap mena de dubte, la transformació més revolucionària fou la que culminà amb l'aparició dels fonemes palatals en les llengües romàniques. Tingueren lloc diversos fenòmens de palatalització, que no afectaren totes les llengües per igual. El llatí només tenia un so palatal, la iod [j], i les llengües romàniques en tenen molts, com la [ʃ] de *xàfec*, la [ʒ] de *jove*, la [tʃ] de *cotxe*, la [dʒ] de *ferotge*, la [ʎ] *llac*, la [ɲ] de *nyap*; les africades dentals [ts] i [dz], i les fricatives [θ] com en castellà *vecino*, [ð] com en castellà *pasado*, [x] com en castellà *caja*. Seguidament ens referim breument a alguns dels processos evolutius que originen aquestes noves consonants romàniques.

Quan una consonant dental o velar precedia una iod, els parlants tendien a aproximar el punt d'articulació d'ambdós elements, amb la qual cosa el punt d'articulació de les dentals davant de iod s'anà endarrerint progressivament i el de les velars s'avançava. Així, es documenten les grafies *zebus* (amb la introducció de la Z grega) en lloc de DIEBUS, *oze* en lloc de HODIE, *zabolus* en lloc

de DIABOLUS. I en la Romània occidental es documenta la tendència a passar de l'articulació palatal a l'alveolar, que provoca vacil·lacions gràfiques, com en TERCIA/TERTIA/TERSIA, MARSALIS/MARTIALIS. Posteriorment, a bona part de la Romània occidental el resultat dels grups TJ, KJ i K^{ei} acabaren confluint. Se sap que aquest procés s'inicià en època relativament tardana perquè els préstecs que les llengües germàniques adoptaren del llatí abans d'aquest canvi encara mantenen el so de la velar. Per exemple, CISTA donà *kiste* però CELLA ja donà *zelle*. El pas de [tʃ] a [ts] només es va donar en la Romània occidental i fou tardà, probablement posterior al segle VIII, com sembla indicar la conservació de [tʃ] en la parla mossàrab. Al final, [ts], [dz], [dʒ] esdevenen [s], [z], [ʒ] a bona part de la Romània. Com a mostra de la diversa evolució podem esmentar el llatí CAELUM ['kajlu(m)], que esdevé *cielo* ['tʃelo] en italià, *cer* [tʃer] en romanès, *cielo* ['θjelo] o ['sjelo] en castellà, *ciel* [sjɛl] en francès, *cel* ['sɛʎ] en català i *céu* ['sɛw] en portuguès.

Des del punt de vista gràfic, la representació d'aquests sons és molt variada. Per exemple, el so [ʃ] s'escriu *ʃ* en romanès (en aquesta llengua s'emprà l'alfabet ciríl·lic fins al segle XIX), *sc(i)* en italià, *ch* en francès i en occità, *(i)x* en català, *ch* i *x* en portuguès i *x* en gallec. I el so [ɲ] s'escriu *gn* en italià i francès, *nh* en occità i portuguès, *ny* en català, *ñ* en castellà i gallec.

Les llengües romàniques desenvoluparen categories que no existien en llatí, com l'article definit. La majoria de les llengües empen l'article provinent del pronom demostratiu llatí ILLE, tret d'algunes zones del català i el sard, que fan servir el derivat d'IPSE. L'aparició de l'article fou possible gràcies als canvis que el sistema de pronoms demostratius llatins patí, sobretot a partir del segle IV. Així entre els articles romànics hereus del llatí ILLE tenim en romanès *l(le)*; en italià *il* (singular, davant de noms que comencen per consonant), *lo* (singular, davant de noms que comencen per vocal, per *s* + consonant, o per *z*), *la*, *i* (plural de *il*) i *gli* (plural de *lo*), *le*; en francès *le*, *la*, *les*; en provençal *lou*, *le*, *li*; en castellà *el*, *la*, *los*, *las*; en català *el*, *la*, *els*, *les* (dialectalment el masculí és *lo*); en portuguès *o*, *a*, *os*, *as*.

A partir de l'estudi de la documentació antiga i de la toponímia podem deduir que en l'àrea del català oriental l'article emprat era el derivat de IPSU, excepte, sembla, a la Cerdanya i el Berguedà, on no apareix en la toponímia. Quant al català nord-occidental, ambdós tipus coexistien originàriament en els comtats d'Urgell i de Pallars, on es manté encara fossilitzat en topònims com *Sapeira*, *Sarroca de Belleru*, però a la Ribagorça més occidental ja hi devia haver només el derivat de ILLU. A la Catalunya Nova apareix encara el tipus IPSE en

la toponímia de l'àrea de la marca primitiva. Per exemple, *Sant Martí Sarroca* (Alt Penedès), *Sant Jaume Sesoliveres* (Anoia), *Sant Pere Sasserra* (Segarra), *Sarral* (Conca de Barberà); i fins al Tarragonès (*Sant Pere Sescelades*), i al Segrià (*Sarroca de Segre*).

Pel que fa a les Illes, dialecte consecutiu, l'article derivat de *IPSU* s'hi va entendre plenament (excepte a Pollença) a partir de la llengua dels repobladors del segle XIII, i s'hi manté amb tota vitalitat en la parla; no hi és desconegut, però, el tipus *ILLU*, que s'aplica en singular a algunes paraules com *l'infern*, *el bisbe*, *el sol*, *la lluna*, *el papa*, *el rei*, en topònims com *la Real*, *el Carme* (Palma), i en algunes frases fetes com *tot lo dia*. A les Terres de l'Ebre i al País Valencià sembla que l'únic tipus pràcticament emprat tostemp és el derivat de *ILLU*, que ja devia predominar en català nord-occidental i que era exclusiu de l'aragonès i de les altres parles hispàniques (incloent-hi el mossàrab).

Les formes etimològiques *lo*, *los* han estat substituïdes en l'edat moderna en la major part del domini lingüístic per les reforçades *el*, *els*, que són les preferents en la normativa actual, però es mantenen amb caràcter dialectal en català occidental, tortosí i alguerès, i en l'extrem meridional del Camp de Tarragona. I també fins ben recentment almenys en frases fetes com *tot lo dia* i *per lo senyal*.

Una de les diferències més destacades de la morfologia nominal romànica moderna en comparació amb la llatina és la gairebé total absència de la declinació nominal. L'única excepció és el romanès, on la distinció de casos es limita a determinants i substantius singulars femenins, i el retoromànic, que conserva alguns patrons residuals. En francès i occità antics, i més esporàdicament en català antic (*sènyer* 'senyor, *Déus* 'Déu'), encara es documenten algunes traces d'aquest sistema, però en general la morfologia dels casos s'havia extingit abans dels primers testimonis de les llengües romàniques. I és que encara que les gramàtiques llatines clàssiques presentaven sempre la flexió nominal amb una estructura estable, en realitat era un sistema en crisi que mostrava moltes confusions formals. A final del segle VII a bona part de la Romània només funcionaven dues desinències: la de nominatiu per expressar la funció de subjecte, d'atribut i de vocatiu (cas recte), i la d'acusatiu (cas oblic) per expressar la resta de funcions diferenciades gràcies a les preposicions.

La funcionalitat indicada per la declinació és assumida per una gamma de preposicions que expressen valors temporals, espacials, etc. Algunes són continuadores de la funció que aquestes preposicions ja tenien en llatí, com els derivats de *IN* o *PER*; i d'altres són creacions romàniques, com en francès *pendant*,

en castellà, portuguès o italià *durante*, el català *durant*, etc. Com que el nombre de preposicions de qualsevol llengua romànica és considerablement superior al nombre de casos llatins, en general no es pot fer la simplificació de dir que un determinat cas llatí és equivalent a una determinada preposició romànica, tret, de potser, dos casos. Gairebé totes les funcions del genitiu llatí troben el seu equivalent en construccions romàniques amb les formes derivades de la preposició llatina DE. I similarment, entre el cas de datiu i les construccions romàniques amb les preposicions descendents del llatí AD, com en l'expressió del complement indirecte o els complements d'alguns adjectius (FILIUS PATRI SIMILIS → *il figlio è simile al padre* (italià); *el fill és similar al pare*).

Paral·lelament, el gènere neutre decaigué i les paraules que havien tingut una desinència específica per al neutre passaren a emprar les desinències pròpies del masculí o del femení. El llatí clàssic presentava tres gèneres: masculí, femení i neutre. En aquesta llengua els gèneres ja no representaven gaire més que una categoria gramatical purament formal i no una distinció natural, excepte en les relacions entre home i dona per a les quals hi havia radicals o sufixos diferents: MATER/PATER, VIR/MULIER, IMPERATOR/IMPERATRIX. Per als animals, excepte alguns casos com GALLUS/GALLINA, EQUUS/EQUA, o d'arrel diferent com TAURUS/VACCA, el nom era més aviat epicè, com BOS, FELES, VULPES, independentment del gènere formal.

Quant a la morfologia verbal, en llatí el temps, el mode i l'aspecte s'expressaven a través d'un conjunt de terminacions morfològiques, que a vegades es podien segmentar i reconèixer fàcilment (AMABITUR 'ell serà estimat') i d'altres no tant (AUDIEMINI 'vosaltres sereu escoltats'). Aquest sistema evolucionà en les llengües romàniques mantenint certes similituds però també desenvolupant diferències ben marcades. Així, gairebé totes les llengües romàniques compten amb formes verbals flexionades hereves dels paradigmes llatins de present i d'imperfet d'indicatiu. Els dialectes del sud-est d'Itàlia (Salent) en són l'excepció.

Probablement, l'aparició de les múltiples estructures perifràstiques que les llengües romàniques han desenvolupat és l'aspecte més destacable del sistema verbal romànic. Per exemple, en llatí la veu passiva s'expressava per mitjà de terminacions morfològiques en el present (activa: UIDEO 'veig', passiva: UIDEOR 'he estat vist'), el futur (activa: CAPIES 'capturaràs', passiva: CAPIERIS 'seràs capturat') i l'imperfet (activa: AMABAT 'ell estimava', passiva: AMABATUR 'ell va ser estimat'). En canvi, en el tema de perfet s'expressava a partir de la perífrasi formada amb el participi de passat del verb seguit de la forma imperfecta corresponent del verb

ESSE: present perfet (activa: UIDI 'he vist', passiva: UISUS SUM 'he estat vist'); futur perfet (activa: CEPERISTI 'tu hauràs capturat', passiva: CAPTUS ERIT 'tu hauràs estat capturat'); plusquamperfet (activa: AMAUERAT 'ell havia estimat', passiva: AMATUS ERAT 'ella havia estat estimada').

Les llengües romàniques empen la construcció perifràstica en tots els temps de la veu passiva, inclosos aquells que no l'empraven en llatí. Paral·lelament, observant els següents exemples procedents del francès, l'italià i el portuguès, *j'ai été vu* (francès), *sarai stato catturato* (italià), *tinha sido amado* (portuguès), es poden observar les innovacions que cada llengua romànica ha fet a partir del sistema heretat del llatí. El francès empra l'auxiliar procedent del llatí HABERE + participi derivat de STATUM. L'italià, en canvi, empra l'auxiliar procedent del llatí ESSE. I el portuguès empra l'auxiliar procedent de TENERE i el participi procedent de SEDERE. A més, cal esmentar que moltes llengües també han desenvolupat un altre tipus de construcció passiva amb el pronom *se*, l'anomenada passiva pronominal.

Una altra perífrasi que es desenvolupa a partir d'ingredients llatins és la d'infinitiu + HABERE, que s'acaba fusionant en una única forma verbal creant els paradigmes de futur i condicional: CANTARE + HABEO > *cantarai* > *cantaré* (francès *chanterai*, italià *canterò*, castellà *cantaré*, portuguès *cantarei*, etc.) i CANTARE + HABEBAM > *cantaria* (francès *chanterais*, italià *canterei*, castellà *cantaría*, portuguès *cantaria*, etc.).

Quant al lèxic, els canvis socials de l'Imperi hi trobaren el seu reflex immediat, sobretot a partir del segle III. Molts termes caigueren en desús i foren substituïts per altres més expressius, com LOQUI 'parlar' que fou reemplaçat per FABULARE > *hablar* (castellà), *falar* (portuguès), *favlur* (dàlmata), *faeddare* (sard) i PARABOLARE 'explicar històries' > *parlar* (català i occità), *parlare* (italià), *parler* (francès). O EQUU 'cavall' que fou reemplaçat per CABALLU 'rossí' però el femení EQUA sobrevisqué en les llengües romàniques *yegua* (castellà), *euga* (català), *égua* (portuguès), *ebba* (sard), *iapă* (romanès). També es produí un increment en l'ús dels diminutius, fins al punt que a moltes llengües romàniques només arriben els derivats dels diminutius. Per exemple, del diminutiu de AURE, AURICULA, provenen *orella* (català), *orelha* (portuguès), *oreja* (castellà), *origra* (sard), *orecchia* (italià).

Molts termes llatins no van tenir continuïtat en la totalitat de les llengües romàniques, només han sobreviscut en regions perifèriques o molt allunyades, o com a termes secundaris, sovint amb un canvi de sentit. Per exemple, el llatí CASEU 'formatge' dona *queijo* (portuguès), *queso* (castellà), *caschiel* (retoromànic),

càsu (sard), *cacio* (en moltes parts d'Itàlia), *caș* (romanès), però en altres llengües ha estat reemplaçat pels derivats de *FORMATICU* ('formatge de motlle'), com *fromage* (francès), *formatge* (català i occità), *formaggio* (italià). O el cas de (COM) *EDERE*, que sobreviu en la forma *comer* en castellà i portuguès i a la resta de llengües és reemplaçat pels derivats de *MANDUCARE* 'mastegar', com *manger* (francès), *mandicare* (sard, però també *pappare*), *mânca(re)* (romanès).

Des d'una perspectiva més àmplia i mirant altres idiomes que comparteixen el mateix espai geogràfic que les llengües romàniques, contrasta el desenvolupament del lèxic i de la morfosintaxi. I és que a nivell lèxic hi ha molts elements transmesos a través del llatí com a idioma de cultura i ciència que també es troben a les llengües germàniques i, en menor mesura, en les eslaves, i fins i tot en llengües no indoeuropees com l'hongarès, el finès o el basc. Amb tot, el més sorprenent són els desenvolupaments a nivell morfosintàctic, on trobem paral·lelismes de les innovacions fetes en les llengües romàniques respecte del llatí en les llengües germàniques. Així, hi trobem, amb diferència de distribució, la presència d'articles, l'alternança dels verbs auxiliars equivalents a *haver* i *ser* en la formació dels temps de perfet i també aspectes relacionats amb l'ordre dels elements que integren l'oració.

1.4. LA CLASSIFICACIÓ DE LES LLENGÜES ROMÀNIQUES

Una de les classificacions més antigues és la que distingeix entre les llengües romàniques orientals i les llengües romàniques occidentals, que estableix la divisió en la línia La Spezia-Rimini. Matteo Bartoli ja n'havia parlat a començament del segle xx, però la formulació clàssica més coneguda es deu a Von Wartburg (1950). Les llengües romàniques occidentals són el portuguès, l'espanyol, el francès, el català i l'occità, més totes les altres llengües romàniques que es parlen a Espanya, França, Suïssa, Bèlgica i al nord d'Itàlia. Les llengües romàniques orientals serien les parlades als Balcans (romanès, meglenoromanès i istroromanès) i al centre i al sud d'Itàlia.

Des del punt de vista lingüístic, hi ha dos trets que, en general, distingeixen els dos grups de llengües. La major part de les llengües occidentals utilitza com a morfema de plural la *-s* final, derivada de l'acusatiu plural llatí. En canvi, les orientals expressen el plural amb *-e* o *-i* finals, que deriven del nominatiu plural llatí. Igualment, les llengües occidentals sonoritzen o perden les oclusives sordes

intervocàliques, mentre que les orientals les mantenen. Probablement, cap al segle III dC les consonants llatines *p*, *t*, *k* col·locades entre vocals o bé darrere una vocal i davant una *l* o una *r*, esdevingueren *b*, *d*, *g* en la zona occidental però es mantingueren en l'oriental. Per exemple, CAPRA(M) > *cabra* (portuguès, castellà, català), *capra* (italià), *capră* (romanès); ROTA(M) > *roda* (portuguès, català), *rueda* (castellà), *ruota* (italià), *roată* (romanès). En tot cas i malgrat totes les zones de transició en què un o altre tret hi manqui, aquesta caracterització, ampliada per alguns autors amb altres trets distintius, ajuda a diferenciar els dos grans blocs de llengües de la Romània.

Cal observar que la línia La Spezia-Rimini no només divideix la Romània en el seu conjunt, sinó que separa també el nord de la península Itàlica del centre i del sud. I des d'aquesta perspectiva la unitat lingüística de l'italià es qüestiona clarament. I és que no hi ha només diferències en el desenvolupament diacrònic, sinó també en la morfosintaxi. De manera que és més encertat distingir, com a mínim, dos diasistemes diferents en l'evolució històrica i profundament diferents en les seves propietats tipològiques. Així les varietats parlades a Itàlia al nord de l'esmentada línia s'agrupen en la denominació de gal·loitalià, que inclou el piemontès, el llobard, el lligur i el romanès. La resta de varietats al sud d'aquesta línia són conegudes com a llengües italianes centremeridionals, entre les quals hi ha l'italià estàndard. Al seu torn, la frontera entre els dialectes centrals i meridionals transcorre per la línia que va des de Roma fins a Ancona. La llengua escrita italiana es basa en el dialecte parlat a Florència, escollit per l'enorme pes cultural dels tres escriptors toscans (Dante, Petrarca i Boccaccio) en el famós debat conegut com a *questione della lingua*.

Un altre cas interessant de comentar és el del sard. A l'edat mitjana i al Renaixement era reconegut com un idioma independent. Amb el temps, com que el sard pertany a l'àrea italiana on la diglòssia entre idioma i dialecte és, sociolingüísticament parlant, un fenomen absolutament general, la gent va passar a considerar-lo un dialecte italià més, com el llobard o el sicilià. Per això, el sard aparegué relativament tard en la llista de llengües romàniques, amb el mateix estatus de llengua independent que podien tenir el francès i l'italià. Amb tot, la seva classificació en el conjunt de llengües romàniques no és clara i més aviat cal considerar-lo com una llengua de transició entre el bloc oriental i l'occidental. En tot cas, a causa de la romanització primerenca i el relatiu aïllament, el sard ha conservat alguns trets arcaics del llatí. Així conserva la [k] llatina davant [e, i], com en *fachere* < FACERE, *cochere* < COQUERE, *chelu* < CAELU; la reducció del vocalisme

llatí és diferent i no es confonen la *ŭ* i la *ō* llatines, com en *turre* < TÜRRE (en italià *torre*), *solu* < SÖLU (en italià *solo*); conserva les consonants finals, com en *numen* < NOMEN (en italià *nome*). També cal destacar que de totes les dominacions que va patir, la catalanoaragonesa dels segles XIV i XVI és la que més impacte lingüístic va deixar i que encara es parla català a l'Alguer.

Se sol considerar Friedrich Diez (1794-1876) el fundador dels estudis romànics com una disciplina acadèmica especialitzada. En la seva obra *Grammatik der romanischen Sprachen* (1836) divideix en sis les llengües romàniques: dues a l'est (l'italià i el romanès), dues en el sud-oest (l'espanyol i el portuguès) i dues en el nord-oest (el provençal i el francès). I indica que totes sis provenen d'un idioma comú, el llatí. De fet, el pensament lingüístic va canviar a finals del segle XVIII, ja que la idea de l'arbre genealògic va ajudar a comprendre la relació històrica entre un llenguatge primer i els seus descendents. El descobriment del sànscrit i els seus vincles amb el grec i el llatí va ajudar a entendre el vincle entre el llatí i les llengües romàniques. Les llengües van passar de ser entitats estàtiques juxtaposades a ser entitats dinàmiques en desenvolupament.

Aquesta divisió inicial de les llengües romàniques va ser el punt de partida de desenvolupaments posteriors, en què el nombre de llengües no va parar de créixer. És així com en la tercera edició de la seva *Grammatik der romanischen Sprachen*, Diez ja inclou el català com una llengua independent. I és que durant molt de temps els romanistes consideraren el català com una varietat de l'occità, però quan va augmentar el coneixement sobre els dos idiomes, va quedar clar que eren llengües ben diferenciades. La posició del català com a llengua independent es va consolidar amb la publicació el 1925 de *Das Katalanische* de Meyer-Lübke. Malgrat que no tothom hi està d'acord, bona part dels estudiosos considera que el català i l'occità pertanyien a un diasistema comú i que el català rebé influències iberoromàniques posteriors. I cal remarcar, com indica Joan Veny, que el rossellonès és i ha estat sempre un dialecte entre l'occità i la resta del català, format per un enorme bagatge d'elements occitans amuntegats al llarg de segles sobre una estructura bàsicament catalana i que són absents en la resta del català.

La identificació del català amb l'occità també va estar condicionada per la tradició catalana. Inicialment, el terme *llemosí* s'emprava per referir-se al català arcaic i la llengua trobadoresca, especialment a l'àrea valenciana i a les Illes. A partir del segle XVI es començà a emprar per referir-se a la llengua catalana contemporània. La denominació s'inspirava en el parentiu amb l'occità i va ser una

manera unitària de denominar la llengua sense incloure al·lusions geogràfiques de les varietats del català (català de Catalunya, valencià de València, mallorquí de Mallorca, etc.). I així es va emprar fins a mitjan del segle XIX, quan els especialistes en la literatura trobadoresca consideraren que aquesta denominació no era adient.

Ara bé, essent una llengua que presenta característiques pròpies de les llengües gal·loromàniques (com el francès) i iberoromàniques (com el castellà o el portuguès), fou una qüestió molt debatuda entre els lingüistes de la gramàtica comparativa esbrinar a quina agrupació de les llengües romàniques pertanyia. Molts anys després, Badia i Margarit va trobar una solució quan va suggerir que el català era una llengua pont entre els dos grups. El concepte de llengua pont emprat per Badia i Margarit és, de fet, un solució metodològicament molt encertada. La classificació de les llengües té l'objectiu d'establir límits ben definits entre un grup de llengües i la resta, quan en realitat molt sovint només hi ha canvis i transicions graduals entre un grup i un altre. I això és el que es troba en les llengües romàniques, que en ser una família lingüística força unida és plena de llengües pont. Així, l'aragonès, com el català, mostra característiques gal·loromàniques en fonètica, i el gascó té més característiques en comú amb l'iberoromànic que qualsevol altra varietat de l'occità.

Recentment, el millor coneixement del català i de l'occità fa necessari matisar que més que parlar del gal·loromanisme del català caldria parlar de l'occitanoromanisme. Joan Veny classifica la influència que el català rep de tots dos grups de la següent manera.

a) Gal·loromànic-1 (o occitanoromànic-1) (s. VII-XII). En aquest període el català i l'occità formen una continuïtat d'àrea lingüística. Trobem elements pràcticament coincidents amb l'occità (blat, ordi, ceba, cercar, sota, garba, post, glop, etc.) i molts d'altres concomitants en el tipus lèxic (pota/pauta, guatlla/catla, etc.); es tracta d'una continuïtat d'àrea lingüística fruit de la història (base llatina o de substrat compartit) i de la geografia (adstrat).

b) Gal·loromànic-2 (o occitanoromànic-2). Correspon als manlleus de l'occità, resultat de contactes econòmics, polítics, comercials, literaris, de colonització, etc. Així, del lèxic dels trobadors tenim mots com gint/gent 'delicadament', marrit 'trist', gabar 'lloar', isnell, pascor, beutat, etc., avui caiguts en desuetud, mentre que refrany, viola, verger, etc., formen part del vocabulari actual. Recordem que els catalans durant l'edat mitjana usaven l'occità

per a la poesia. A través de la presència dels monjos de Cluny i del Cister, es van integrar mots com canonge, frare, capellà; procedeix del món feudal ambaixada, i tenen a veure amb el del comerç, tatxa, i potser gíngebre. De vegades només ens podem limitar a dir que el mot és gal·loromànic (gratabuixes ‘raspallet de ferro dels argenters’), o que és compartit per occità i català (ufana ‘ostentació’) o precisar que és un occitanisme procedent del francès (torxa/antorxa, faisà, garlopa). A més, la intensa immigració occitana entre els segles XIV i XVII (pagesos, pastors, vidriers), deguda a un excés demogràfic i a les guerres de religió, va deixar empremtes en l’antroponímia catalana, com en els cognoms *Lairet*, *Bigorra*, *Olivier*, *Avinyó*, *Cambó*, *Patxot*, etc.

c) Gal·loromànic-3 (o francoromànic). Correspon a la influència que el català rep del francès a partir de la Revolució Francesa. Així en rossellonès s’empra *bulanger*, *canard*, *colier*, d’abord, etc.

d) Iberoromànic-1. Comprendria les afinitats del català amb aquest bloc hispànic. Primerament es va tenir en compte sols el castellà, sense pensar en l’aragonès, tant en contacte amb el català en l’època medieval, quan existia en la seva plenitud. El català conté casos de continuïtat d’àrea lingüística, alguns presents en occità per la mateixa raó, com encender/encendre, mango/màneg, yermo/erm, secano/secà, hoz/falz/falç, gavilla/gavella, pié/peu, terciar/tercejar, hormiguero/formiguero/formiguer, oruga/eruga, hermano/germà. Paral·lelament també hi ha casos de progressió del castellà dins l’aragonès, per l’expansió política, administrativa i cultural de Castella: es tracta dels actuals o[x]o, ho[x]a, hoy, poyo, mucho, etc., enfront dels genuïns uello-güello, fuella, ué-güé, pueyo, muyto, respectivament, drenats a les altes valls pirinenques, sense que faltin adaptacions accentuals (figádo, pa[x]áro, etc.).

e) Iberoromànic-2. Correspon als manlleus provinents del castellà, bé que el català ja en coneix de primerencs. Es tracta, a partir del segle XVIII, del resultat d’una ocupació militar i d’un intent d’assimilació cultural i lingüística a través de l’escola, l’administració i la premsa, factors als quals s’afegiran el servei militar, el cinema, la immigració i, a la postguerra, la ràdio i la televisió i més immigració. De tota manera cal tenir en compte que, a mitjan segle XIX, la projecció del castellà era limitada a causa de la penúria de l’escolarització: 50% d’analfabetisme a Catalunya, 58% a València, 90% a les Balears.

Quant al francoprovençal i al retoromànic, es diu sovint que van ser llengües *inventades* per Graziadio Ascoli (1829-1907). De fet, la distinció d'aquestes llengües com a idiomes independents té l'origen en la lingüística romànica, ja que entre els parlants no existeix la sensació de pertànyer a una unitat lingüística superior per sobre del dialecte local o regional. Ascoli s'adonà que certs desenvolupaments fonètics del centre de la Romània distingien dos grups de dialectes de la resta.

D'una banda, determinades varietats situades entre el domini del francès i l'occità compartien la característica bàsica que el consonantisme era molt similar al del francès mentre que el vocalisme s'assemblava més a l'occità. El 1873 Ascoli establí la denominació de francoprovençal per referir-s'hi, al·ludint al seu caràcter de transició entre el francès i l'occità (llavors denominat provençal). Avui dia s'empra també el terme arpità i el seu reduït nombre de parlants viu en tres estats diferents, França, Suïssa i Itàlia. No hi ha hagut mai cap capital local o un centre cultural o polític que hagués afavorit la formació d'una llengua estàndard unificada. Ni hi ha hagut consciència entre els parlants de la similitud entre els dialectes, que es consideren independents entre si i dominats pel francès estàndard.

D'altra banda, Ascoli postulà que una sèrie de varietats lingüístiques a la regió alpina formaven una unitat bàsica que denominà ladí, que després seria batejada per Theodor Gartner (1883) com a retoromànic. Les tres comunitats que componen aquest idioma es troben als Grisons, les Dolomites centrals i la regió del Friül. A diferència de l'arpità, no existeix avui una continuïtat geogràfica entre els dialectes, però sí que hi ha una certa consciència de connexió entre els parlants de les tres zones.

En definitiva, hi ha una gran zona al centre de la Romània on tots els grups d'idiomes principals (tret del romanès) estan directament en contacte. És l'anomenada Romània contínua. Aquesta zona es caracteritza per la presència de nombroses transicions i continuïtats. El gascó i el català formen una transició entre l'iberoromànic i el gal·loromànic; l'arpità funciona com a transició entre el nord i el sud del gal·loromànic; i els tres grups dialectals del retoromànic constitueixen l'àrea de transició entre el gal·loromànic i l'italoromànic, especialment els dialectes del nord d'Itàlia que s'agrupen sota l'etiqueta de gal·loitàlic.

2.1. LA FORMACIÓ DE LA LLENGUA CATALANA

En la història del català sovint s'ha confós —com també ha succeït en altres llengües romàniques— la cronologia del procés de formació de la llengua amb la datació dels seus primers textos conservats.

Des del punt de vista científic aquest és un aspecte evident, però que en alguns moments ha depassat l'àmbit estrictament lingüístic i s'ha barrejat amb valoracions de caràcter simbòlic i polític. D'aquesta manera, a partir de la identificació, errònia, de la primera mostra escrita d'una llengua amb el moment de la seva formació, antigament molts estudis es van centrar a provar de fer recular la data del primer text —és a dir, a provar de trobar textos més i més antics— amb la idea, equivocada, que també implicava fer retrocedir la data d'existència de la llengua (com més antic fos el primer text, més antiga seria la llengua...). En el cas del català, aquesta situació es va donar, per exemple, en la valoració del primer fragment recuperat de la traducció al català del *Liber iudiciorum*, que avui considerem que és del segle XII, mentre que durant molts anys es va defensar que era del segle XI, segurament a partir d'aquesta idea antiga que una retrodatació del text comportaria una major antiguitat de la llengua. Una situació, d'altra banda, ben comprensible si es tenen en compte els intents de desacreditació de la llengua catalana, que des de l'àmbit polític hispànic s'ha volgut considerar sovint com un dialecte (?) o un patuès sense entitat com a llengua romànica plena.

Des d'un punt de vista més general, cal diferenciar les notícies de l'existència de les llengües romàniques (al Concili de Tours, l'any 813, en queda constància quan s'especifica que les homilies s'havien de «tranferre in rusticam Romanam linguam» perquè tothom pogués entendre el que s'hi deia, és a dir, que el llatí s'havia de traduir a la llengua romànica, «Romanam», una llengua que, per tant, ja no era el llatí) de les mostres de l'aparició d'alguna d'aquestes llengües en documents concrets (el francès és el que apareix documentat per primera vegada, concretament als *Juraments d'Estrasburg*, l'any 842) i dels primers textos on ja trobem el català.

En el camp mateix de l'estudi de la història de la llengua catalana a vegades no s'ha tingut prou en compte aquest decalatge entre el moment en què es forma el català i l'època en què es documenten els primers textos, de la mateixa manera que en tot canvi lingüístic sempre hi ha una diferència temporal significativa entre el moment en què un canvi es produeix en la llengua parlada i quan es documenta per escrit. Per aquest motiu, molts treballs que teòricament tracten sobre

la formació del català en realitat estudien el que són les seves primeres mostres escrites conservades —el que realment és el procés d'escripturització o d'accés d'una llengua al codi escrit— i no el que és pròpiament el procés de formació —de diferenciació del llatí— d'aquesta, que és molt anterior ja que costa molt que la llengua romànica tingui accés a l'escriptura.

Com la resta de llengües romàniques, el català es forma entre el final del segle VII i el començament del segle VIII. És en aquell moment que es pot considerar que el que parlava la gent de la zona nord i nord-oriental del que avui és Catalunya —bàsicament el que es coneix com la Catalunya Vella— s'havia convertit en una realitat tan diferenciada de la llengua llatina que ja no podia rebre aquell mateix nom. Aquest procés d'evolució i diferenciació, que és molt complex i interessant lingüísticament, en el cas del català ha estat estudiat de manera exemplar pel llatinista i romanista Joan Bastardas, a qui devem, a més d'uns treballs modèlics sobre el llatí tardà a Catalunya i sobre el català arcaic, el projecte del *Glossarium Mediae Latinitatis Cataloniae* (CODOLCAT), iniciat per M. Bassols i que actualment continua sota la direcció de P. Quetglas.³

L'objectiu d'aquest projecte és la realització d'un diccionari del llatí emprat a Catalunya durant l'alta edat mitjana (entre els segles IX i XII) i s'integra en la publicació d'un diccionari europeu de llatí medieval, el *Novum Glossarium Mediae Latinitatis*, de la Unió Acadèmica Internacional. El *Glossarium* català, que es va començar a publicar l'any 1960, compta fins al moment present amb 12 fascicles i arriba fins a la lletra G. És una obra que depassa l'àmbit estricte de la llengua llatina i que suposa una font fonamental per al coneixement de la llengua catalana més primerenca, en què, a banda de testimoniar evolucions ja completament romàniques en mots que d'entrada podrien semblar encara llatins, recull les primeres documentacions de formes específiques o característiques del català.

Com succeeix en la resta de llengües romàniques, en el moment de la formació del català no hi ha documents escrits en romanç, sinó que encara faran falta uns quants segles perquè el català es comenci a fer servir en l'escriptura i desplaçi de manera progressiva el llatí d'un àmbit en què era la llengua exclusiva fins aquell moment, ja que en aquella època el llatí era l'única llengua ensenyada i apresada per ser escrita a tot l'occident europeu de l'època, inclòs l'àmbit germànic.

3. <http://gmlc.imf.csic.es/codolcat>

Així, doncs, el català no es va aplicar de bon començament a la documentació escrita, per la qual cosa en un moment en què ja existien les llengües romàniques solament hi havia textos redactats en llatí. Durant un període força ampli es manté, per tant, una situació lingüística que es pot qualificar de diglòssica, perquè, mentre que la llengua parlada és el romanç, durant uns segles l'única llengua de l'escriptura serà el llatí.

Històricament, aquesta situació —una única llengua escrita, que no coincidia amb la llengua que ja es parlava de manera general en aquell moment— ha provocat un debat sobre el grau de coneixement del llatí en la societat d'aquella època, un aspecte que en el cas de la llengua catalana ha generat dues posicions confrontades: d'una banda, uns estudiosos consideren que el coneixement de la llengua llatina —malgrat que es tractés d'un llatí fortament erosionat respecte del que coneixem com a llatí clàssic— havia de continuar essent força important entre la població encara que poca gent tingués accés a l'escriptura, de manera que creuen que les persones que motivaven la redacció d'un escrit (un testament, una venda, etc.) devien entendre'l quan els escrivans els el llegien; mentre que, de l'altra, uns altres investigadors opinen que en aquell moment ja molt pocs devien tenir un coneixement real del llatí, i que molt possiblement els escrivans, a l'hora de llegir els documents, feien una funció d'interpret entre la llengua escrita (el llatí) i la llengua parlada (el català).

D'acord amb aquesta darrera opinió —avui majoritària—, en aquell període el coneixement del llatí devia reduir-se bàsicament a l'àmbit eclesiàstic i jurídic, com ho confirma també l'avenç de la predicació en vulgar, que devia ser necessària perquè la població ja no tenia una competència suficient en llengua llatina per entendre ni tan sols els parlaments que tenien una finalitat exemplificadora o edificant, com ho corrobora la traducció primerenca de textos religiosos com els sermons o les homilies, com en el cas de les *Homilies d'Organyà* —que provenen, a més, d'una traducció occitana anterior.

Quan es tracta de manera específica el procés d'escripturització del català, cal considerar que els escrivans devien exercir una funció d'interpret dels textos legals i jurídics escrits en llatí a fi que la població n'entengués el contingut, perquè incloïen una informació molt important per a les persones implicades, que tenia o podia tenir una repercussió legal o econòmica molt significativa (testaments, vendes, donacions, juraments de fidelitat, capbreus, etc.). Aquesta situació també seria un dels motius pels quals en els textos en llatí a partir dels segles x i, sobretot, xi van apareixent mots i fragments en llengua vulgar, ja que es tracta de paraules

i expressions que podrien reflectir que els escrivans els havien traduït per facilitar-ne la comprensió —una situació que també refermaria que en general la població ja no entenia el llatí.

En l'ús de la llengua parlada, la situació de transició entre una llengua i l'altra devia perllongar-se durant un període extens. Però aquest procés de canvi no és un aspecte que solament es pugui provar de quantificar materialment —és a dir, de saber en quin punt cronològic la llengua romànica presentava un nombre tan gran de característiques diferenciades del llatí que ja s'havia de denominar de manera diferent—, sinó que sobretot també hi resulta fonamental el grau de consciència dels parlants sobre la llengua que utilitzaven.

En alguns documents arcaics, com ha estat assenyalat repetidament, resulta difícil d'establir si es tracta d'un document escrit en llatí o en català, ja que ambdues llengües hi són presents en una proporció semblant. En aquests casos, no tenim mitjans per saber quina devia ser la intenció de l'escrivà, és a dir, si volia escriure el document en llatí —però la manca de competència en aquella llengua provocava l'aparició del romanç— o si ja volia fer servir la llengua romànica, és a dir, la llengua parlada —però no disposava d'un sistema d'escriptura prou diferenciat del llatí i donava com a resultat una llengua híbrida. Cal tenir present també la hipòtesi sobre la possibilitat que parts en llatí es llegissin com si fos llengua romànica (amb una falta de correspondència entre el que estava escrit i com es llegia), i encara el plantejament de caràcter sociolingüístic sobre la possibilitat que els parlants poguessin no ésser conscients que feien servir dos codis lingüístics diferents, és a dir, que no ho interpretessin com a dues llengües diferents sinó com a una llengua amb múltiples variants (de la mateixa manera que, com a parlants, podem considerar com a variants dialectals o de registre d'una mateixa llengua formes ben allunyades de la llengua estàndard o general).

2.2. ELS PRIMERS TEXTOS DE LA LLENGUA CATALANA

D'acord amb la informació documental conservada —encara que hi hagi mostres de l'evolució de trets concrets, de mots i de sintagmes romànics a partir del final del segle IX i de manera més àmplia durant el segle X—, el procés d'escripturització del català es desenvolupa fonamentalment al llarg del segle XI, de manera que cal precisar per què es produeix en aquell moment.

Avui es considera que són diversos els factors que permeten explicar aquesta cronologia.

Probablement, el factor més determinant és la consolidació del feudalisme a la Catalunya Vella, una nova societat que va comportar la creació de nous valors i de nous conceptes que força vegades no tenien una denominació fixada en llatí. En aquest cas, doncs, els esdeveniments socials devien tenir unes conseqüències de caràcter lingüístic, de manera que els nous elements es van anar filtrant en els documents escrits en llatí ja amb la seva denominació romànica. Per aquesta raó, si es deixen de banda els topònims —que els escrivans no relacionaven amb els seus ètims llatins, com *Rialbo* respecte de RIVO ALBO, amb l'evolució de RIVO a *riu* i fins i tot la reducció de *riu* a *ri-*, i que serien els elements menys inserits en l'estructura gramatical del català—, les primeres paraules en català seran termes de caràcter feudal: *comanar* 'posar sota la tutela d'un senyor feudal', *atendre* 'acomplir una obligació feudal', *engany* 'mancar a la fidelitat', *rancuras* 'greuges', etc. Seran mots de nova creació romànica, del tipus *menysvenir* 'morir', i també termes que ja existien en llatí però que prendran un valor semàntic específic, diferenciat del que tenien en aquella llengua.

Un altre factor que devia afavorir aquest procés era el pobre nivell cultural que es considera que hi havia al començament del feudalisme, perquè era un moment en què en general es tenia un coneixement escàs del llatí, llevat dels centres eclesiàstics més il·lustrats. Així, mentre que als llocs amb una formació més bona es va mantenir un ús del llatí més pulcre (com, per exemple, al comtat de Barcelona i al d'Empúries), en d'altres, com alguns del Pirineu occidental, que tenien un nivell més baix, la llengua romànica es devia començar a filtrar abans en l'escriptura.

D'aquesta manera, la producció d'una documentació molt nombrosa durant aquella època combinada amb la pobra formació d'alguns escrivans i la dificultat per traduir al llatí els nous termes emprats en les declaracions de la població laica devien facilitar l'aparició progressiva de la llengua catalana en la documentació.

I encara es poden tenir en compte dos factors que sovint no han estat prou valorats a l'hora d'explicar aquest procés d'accés a l'escriptura. D'una banda, la necessitat que les persones a qui s'adreçaven els documents els poguessin entendre (més enllà de la funció d'interpret que es creu que devien fer els escrivans), com podia ser el cas, per exemple, de qualsevol document relacionat amb

els béns, com testaments, vendes, donacions o capbreus, perquè contenien una informació molt important per a les persones implicades; i, de l'altra, la diferència en la intensitat de la romanització segons les àrees geogràfiques.

Precisament, aquest darrer aspecte podria ser un factor significatiu per poder entendre la localització dels primers textos catalans, que és una de les característiques més interessants de la documentació del període preliterari de la llengua, ja que la majoria dels escrits conservats se situen a l'àrea de l'antic bisbat d'Urgell, és a dir, que s'han trobat i es relacionen amb el territori pirinenc, i més concretament entre els antics comtats de Pallars i la zona de l'Alt Urgell que coneixem com l'Urgellet.

Encara que no es coneix amb certesa el perquè d'aquesta distribució geogràfica, es considera probable que fos en aquella zona on es devia començar a aplicar més aviat el català en l'escriptura. La gran riquesa documental al voltant de la catedral de la Seu d'Urgell confirmaria aquesta precocitat, que potser es va produir, en part, per l'empobriment en l'ús del llatí en aquella àrea, contràriament a l'ús més acurat que reflecteix la documentació d'altres centres religioso-culturals que també tenien en aquell moment una producció molt important de textos escrits (com Ripoll, per exemple).

Arran d'aquesta distribució geogràfica, generalment s'ha considerat que el català escrit molt probablement es va iniciar a la zona pirinenca, on no es troba un text únic o alguna primera mostra aïllada, sinó que s'hi ha conservat una riquesa documental molt destacable. Al contrari de la visió que es podria tenir avui, l'escriptura era molt important durant els segles *x* i *xI* perquè la documentació de caràcter jurídic i econòmic era fonamental en la societat feudal, com els juraments, els greuges (o queixes), les vendes, els testaments, etc.

A l'hora de valorar la localització de la majoria dels documents més antics en català conservats a la zona del Pirineu occidental, cal tenir en compte que en alguns territoris com el Pallars es combinava una menor romanització —i, per tant, des del punt de vista lingüístic una llatinització també menor— amb una major supervivència del substrat lingüístic preromà, la qual cosa devia afavorir que la llengua catalana s'apliqués de manera més primerenca a l'escriptura perquè la força, l'arrelament, de la llengua llatina devia ser menor. Una situació que havia de contrastar fins i tot amb el que succeïa a la Seu d'Urgell mateix, amb una romanització més significativa.

El naixement del català escrit és un tema fonamental per a la lingüística històrica, i fins i tot es podria dir que, estrictament, la història de la llengua comença

amb els primers textos en què apareix perquè per a l'estudi del català antic es depèn completament de les mostres materials conservades.

Així mateix, aquest és un tema important no sols des del punt de vista lingüístic i històric, sinó també simbòlic. Aquestes implicacions que ultrapassen l'àmbit científic van arribar a influir en el món acadèmic, de manera que històricament l'estudi dels primers documents es va concentrar en bona mesura en la recerca del primer text en llengua catalana.

A l'hora d'analitzar quins són els primers escrits en català, la confusió entre la història de la llengua i la història de la literatura ha estat un altre factor que també ha dificultat la consideració adequada dels textos, ja que antigament es va donar un valor prioritari —gairebé exclusiu— als documents de caràcter literari, per la qual cosa els textos de l'àmbit jurídic o econòmic, com els juraments feudals, els greuges, els capbreus o els testaments, es van infravalorar perquè no posseïen un valor estètic o literari. Aquesta situació ajuda a entendre per què tantes vegades s'ha repetit —i encara es pot trobar avui en alguna obra que contingui una informació no actualitzada— que les *Homilies d'Organyà* —que segurament és el document antic més conegut popularment atesa la divulgació que se n'ha fet a les obres de consulta general i als mitjans de comunicació— són el primer text escrit en català, mentre que en realitat es devia voler dir que eren el primer text literari —una qualificació que, d'altra banda, resulta molt relativa perquè difícilment aquells sermons es poden qualificar com a *literatura* (i, en tot cas, el que considerem que es voldria indicar seria que presenten una expressió escrita més evolucionada, menys arcaica que la documentació de caràcter legal i econòmic, com els juraments, els greuges, les vendes, etc.).

Actualment no es considera prioritari ni el caràcter dels textos (si són literaris, jurídics o econòmics) ni la determinació de quin és el document més antic (en el sentit que es pugui creure que aquell és més important que els altres). Contràriament, l'aspecte primordial és aprofundir en l'estudi de la documentació del període arcaic, que en el cas de la llengua catalana és d'una gran riquesa. I és que, encara que en el cas del català n'existeixen força edicions i treballs moderns, a més de les primeres notícies i publicacions de final del segle XIX o del començament del XX, molts d'aquests escrits encara no han estat estudiats de manera específica i detallada (i, en alguns casos, hi ha textos pràcticament desconeguts i de difícil accés).

Un altre factor, fonamental, que cal tenir ben present és que no s'ha de confondre els documents que han arribat fins avui amb els que van existir antigament.

Malgrat que no resulti senzill, encara es pot produir la troballa d'algun altre document antic, com va succeir l'any 2000 amb el descobriment d'un nou fragment del *Liber iudiciorum* o *Llibre dels judicis* per part de Cebrià Baraut.

Un dels aspectes més controvertits ha estat fixar un criteri per determinar quins són els primers textos en català, una qüestió que resulta problemàtica perquè els documents més antics presenten una llengua híbrida. Tradicionalment s'havia considerat que feia falta que tot el text, o pràcticament tot, fos escrit en llengua romànica per considerar que ja es podia parlar d'un document escrit en català.

Joan Bastardas ha estat qui principalment ha demostrat la manca de validesa d'aquest plantejament, perquè, des del punt de vista lingüístic, solament faria falta l'aparició no ja d'un mot, sinó simplement d'alguna característica específica de la llengua catalana per poder considerar que un document determinat és el primer testimoni del català, ja que aquella característica ja reflectiria l'existència d'un sistema suficientment diferenciat de la llengua llatina. Aquesta visió, però, ha quedat limitada a l'àmbit més especialitzat de la lingüística històrica, mentre que, des d'un punt de vista més general, s'ha mantingut la concepció que el primer o els primers textos en català són aquells que presenten una part significativa en aquesta llengua —i no només algun mot o alguna oració—, encara que la resta del document estigui escrit en llatí.

En aquest mateix sentit, el català no apareix de sobte en un o diversos textos escrits amb una llengua precisa que domini tots els recursos expressius, sinó que va aflorant de manera progressiva a partir del segle IX, però sobretot al llarg del segle XI, en documents escrits en llatí. Així, durant el segle IX ja trobem documents, com l'*Acta de consagració de la catedral de la Seu d'Urgell* (darrer terç del segle IX), que inclouen topònims que presenten noms que han aconseguit l'evolució fins al romanç, com *Ferrera* (< FERRARIA) o *Palomera* (< PALUMBARIA). Al segle X, a més dels topònims, també es troben mots comuns en català, com *escudella* en un testament de l'any 986 o *nebulas* 'neules'. I no és fins al segle XI que hi ha textos en què, a més d'una major concentració de mots, hi ha sintagmes:

Et concedo ad Sanctum Stefanum ipsa mea maiola, et ad filia mea Arsendis [...] et concedo ad Guilabert puli I cavali et bove I bragad et vacca I et reia et I et oves VII et draps II de lit ['dos draps de llit'] optimos et ipsum vinum qui est in Maritima.

Un testament, 1066

Et de ipsa conveniencia jamdicta es sos hom Mir Guillelm de Ramonno comite, que lo-i atenda per fed esters engan [‘per fe sense engany’] a lui et suo filio

Acords feudals, mitjan segle XI

i frases i fragments en català:

Et Roger Bernard donat le-n I alsperg et una mula per XL uncias che manlevà de Berenger Bernard per ço che acsi li-o faça, et reddet li la conamina de Salass; et si la condamina voluit tenere Artal faciat le-nde emena ad laudamento de illos homines de Salass.

Acords feudals, 1094-1110

Malgrat que, com indicàvem, avui encara es pot llegir en manuals i obres de consulta que els primers textos en català són el *Liber iudiciorum* (el mal anomenat *Forum iudicum*), del segle XII, i les *Homilies d’Organyà*, del començament del segle XIII, els estudis lingüístics especialitzats en aquest període ja fa molts anys que especifiquen que aquests no són els primers documents de la llengua catalana, sinó que hi ha molts textos anteriors, la majoria de caràcter feudal, escrits principalment o significativament en català.

Com que en molts casos no es pot establir una datació precisa d’aquests textos —perquè sovint no porten data i aquesta solament es pot delimitar de manera aproximada a partir de l’interval temporal que es pot establir tenint en compte els personatges històrics que hi figuren—, resulta difícil fixar-ne una ordenació cronològica exacta perquè algunes datacions s’encavalquen, per la qual cosa avui generalment no es parla tant d’un document en concret com del conjunt de textos feudals del segle XI.

Durant aquell segle es troben juraments —com el *Jurament feudal de Radulf Oriol* (1028-1047), el *Jurament de compareixença* (1031-1035) o el *Jurament feudal de fidelitat* (1047-1098?)—, acords, testaments i greuges —com el no gaire conegut memorial de *Greuges de Ponç I, comte d’Empúries, contra Gausfred II, comte de Rosselló* (1050-1060)—, que contenen parts remarcables en català.

I, poc després, en aquell mateix segle, ja hi ha textos amplis escrits fonamentalment en català, llevat de les parts més formulàries —sobretot l’inici i el final del document—, com els *Greuges de Guitard Isarn, senyor de Caboet* (1080-1095) o el *Jurament de pau i treva del comte Pere Ramon de Pallars Jussà al bisbe*

d'Urgell (1098-1112). Precisament, els *Greuges de Guitard Isarn* són una bona mostra de la documentació d'aquell període històric i d'algunes de les característiques més significatives de la societat feudal, com les relacions de vassallatge o les situacions constants de violència (saquejos, agressions, etc.).

Els *Greuges de Guitard Isarn* —que actualment compten amb una exposició permanent a l'església de Sant Serni de Cabó— són un memorial de les transgressions (els *greuges* o *rancures*, en català medieval) dels drets feudals en què el senyor de Caboet, Guitard Isarn, reclama la reparació de les ofenses i dels danys que li han infligit els seus vassalls i que suposen el trencament dels pactes i acords establerts entre senyor i vassall.

Els *Greuges* són un document fonamental per a la història de la llengua, per la seva antiguitat, però també per les seves característiques específiques, ja que són una mostra esplèndida de la llengua catalana del període arcaic, marcada per una expressió propera a l'oralitat, amb nombroses repeticions i amb una sintaxi molt poc desenvolupada, molt arcaica, el que s'ha denominat *sintaxi paratàctica*:

Et rancur-me de Mir Arnall de la casa de Boxtera che s'at presa e m'à toltà, et non debe abere nisi solum decimum. Rancur-me de I bou de Oliba d'Ares e no·l·i vol redre. Rancur-me de I vaca de Guilelm Oler, no la vol redre.

La informació sobre els textos feudals, però, no és una novetat dels estudis del final del segle xx, com en algun moment ha recollit fins i tot la premsa de manera imprecisa, sinó que molts d'aquests documents ja es coneixien entre el final del segle xix i el començament del xx, en què estudiosos com J. B. Alart, Pere Pujol i, molt especialment, Joaquim Miret i Sans van portar a terme una gran tasca de recerca i els van recuperar i els van donar a conèixer en publicacions de l'època.

Miret i Sans, a més, ja en va remarcar la importància no solament des del punt de vista històric sinó també lingüístic, com en el cas dels *Greuges de Guitard Isarn* que ara citàvem, que —quatre anys després de recuperar les *Homilies d'Organyà*— va considerar explícitament el text més antic conegut fins aquell moment.

Resulta paradoxal, doncs, que aquesta informació posteriorment es vagi deixar de tenir en compte en el moment de la descoberta d'escrits que crono-

lògicament eren més moderns, com va succeir amb el *Liber iudiciorum*, que durant temps es va insistir en què era el primer text en català malgrat ser força més modern —un segle posterior—, per exemple, als *Greuges de Guitard Isarn*, que en el moment de la difusió del *Liber iudiciorum* ja eren coneguts feia més de cinquanta anys.

Més enllà del segle XI, continua l'avenç de la llengua catalana en documents ja no relacionats tan directament amb el món feudal i, com en el cas dels *Greuges de Ponç I, comte d'Empúries* ja citats, situats sovint en altres àrees geogràfiques, com el *Capbreu de Castellbisbal*, de 1189, escrit en l'àmbit del bisbat de Barcelona i que conté informació lingüística molt valuosa, sobretot referent a l'article salat (provinent del demostratiu llatí IPSUM), aleshores ben viu en aquesta àrea, o ja al començament del XIII (1215-1225) la carta de Bernat IV de Saportella a l'arquebisbe de Tarragona i la remembrança de Pere de Canet, escrita a Castellví de Rosanes (Baix Llobregat), uns textos que ja mostren l'ús de la llengua catalana en la comunicació escrita de caràcter personal dins la societat laica, uns documents que encara mantenen les característiques lingüístiques paratàctiques i arcaiques dels primers textos, però que mostren l'extensió de la llengua romànica cap a altres tipus de textos.

Encara cal, però, citar un document feudal del segle XII molt significatiu, els *Greuges dels homes de Sant Pere de Graudescales*, que, com els *Greuges de Guitard Isarn*, són l'exposició d'unes queixes o rancures, en aquest cas situades a la vall d'Ora, al Solsonès. Aquest document, editat ja per Pere Pujol el 1913, va tenir una difusió més important gràcies a l'estudi molt complet de Maria Brossa, a partir del qual es coneix sobretot a partir dels primers mots dels text, *Zo són clams*: «Zo són clams de tons los hòmens de Sen Pere de Escales». Es tracta encara d'un document molt característic de la societat feudal, en què s'expressen de manera aspra les ofenses i les accions violentes portades a terme per un *milites*, B. Desvilar:

e com lo se·n menave pres e él no volie anar, e per zo, car él no volie anar, pres-lo pez collons e cuidà·l ociure, e teng-lo pres e fet·llo rembre, e ag-ne tot lo seu per nelet que él no havie; e can exí de son poder fer-o jurar manvés que no se·n clamarie.

Els *Greuges dels homes de Sant Pere de Graudescales* són un document molt interessant lingüísticament ja que, amb pocs anys de diferència respecte dels textos

feudals del segle XI, mostren una llengua escrita molt més evolucionada tant sintàcticament com expressivament malgrat que tractin sobre els mateixos aspectes que els escrits més primitius.

Del segle XII són també els dos fragments conservats de la traducció del *Liber iudiciorum* o *Llibre dels judicis* (també conegut com a *Lex Gothica* 'lleï gòtica'), que és una compilació de lleis formada al segle VII amb la finalitat d'unificar la legislació de gots i hispans, un marc legal que els francs van respectar després de la conquesta als musulmans del territori que correspondria als comtats catalans i la Gàl·lia Narbonesa. Durant el segle XII aquesta compilació es va traduir —com a mínim en part— al català més d'una vegada, com ho demostra el fet que se n'han conservat dos fulls —que es refereixen a disposicions sobre testaments i herències— en llengua catalana que no provenen de la mateixa versió llatina original.

Aquesta compilació d'un text jurídic relacionat amb la tradició visigòtica —que continua el dret romà anterior— es produeix, però, en un moment en què ja s'ha fet el canvi cap a la societat feudal i en què, per tant, s'ha donat una evolució jurídica, com es pot comprovar amb la redacció en aquell mateix segle d'unes normes jurídiques adequades a la nova situació, els *Usatges*.

Aquest text també ha estat conegut històricament com a *Forum iudicum* o *Llibre jutge*, que és una denominació que s'ha considerat que no era prou precisa ni adequada, per la qual cosa avui es fa servir la forma *Liber iudiciorum* en llatí o la solució *Llibre dels judicis* com a equivalent en català.

El primer fragment conegut —que durant molt de temps es va considerar, de manera imprecisa i desencertada, que era el primer text en llengua catalana— va ser publicat per Anscari M. Mundó l'any 1960. En aquell moment va datar el manuscrit cap al final del segle XII, entre els anys 1180 i 1190, encara que suposava que la traducció era anterior a la versió conservada i que s'havia fet probablement a Barcelona. Tanmateix, posteriorment l'estudi aprofundit del text va indicar que la traducció correspondria al període en què es data aquest manuscrit —i que, per tant, no és anterior al final del segle XII— i que provindria de l'àrea occidental del bisbat de Girona.

Més recentment, l'any 2000, Cebrià Baraut va donar a conèixer un altre fragment del *Liber iudiciorum*: aquest manuscrit, que és anterior al que va publicar Mundó —ja que és de la primera meitat del segle XII—, prové de Conques, al Pallars Jussà (d'aquesta manera, doncs, el segon fragment recuperat és cronològicament el més antic, mentre que el primer que es va conèixer és el

més modern). Aquest manuscrit també conté solament un petit fragment i, respecte del publicat l'any 1960, presenta un llenguatge més arcaic i de caràcter pirinenc. A partir de l'estudi dels dos textos s'ha considerat que es tracta de dues traduccions que provenen de versions llatines diferents. Ambdós fragments es van conservar en fulls de pergamí que s'havien reaprofitat posteriorment com a guardes de llibres, per la qual cosa, a causa d'aquest ús, la part externa es troba força deteriorada, de manera que només permet la lectura d'una part del text.

Aquestes traduccions —les primeres que s'han fet del *Liber iudiciorum* a una llengua romànica— tenen un gran interès lingüístic perquè representen un gran esforç per adaptar la prosa catalana naixent als recursos lingüístics de què disposava la llengua llatina culta.

Més enllà de la distribució cronològica dels manuscrits —i que no siguin, doncs, els textos més antics de la llengua catalana—, tots dos fragments del *Liber iudiciorum* continuen essent uns documents importants per a la història de la llengua catalana perquè, d'una banda, presenten algunes característiques lingüístiques remarcables —com la conservació d'alguns arcaïsmes i d'alguns occitanismes en el de Mundó i el caràcter arcaic i els trets pirinencs en el de Baraut— i perquè, de l'altra, reflecteixen l'esforç de la llengua catalana per construir una prosa adequada als registres cultes, una llengua que contrasta amb els documents feudals contemporanis o immediatament precedents.

Així mateix, històricament la conservació d'aquests dos fragments del *Liber iudiciorum* també resulta especialment remarcable perquè reflecteixen la importància documental i la vigència de la *Lex Gothica* pràcticament fins al començament del segle XIII, una legislació que després de l'època dels visigots va sobreviure a la dominació musulmana i va ser adoptada pels francs, de manera que va esdevenir el fonament de les lleis comtals fins als *Usatges*.

Del començament del segle XIII són les *Homilies d'Organyà*, les quals, malgrat l'existència de molta documentació anterior, han esdevingut un referent cultural general i segurament són el text antic català més conegut socialment i popularment.

Com ha estudiat Josep Moran en relació amb les *Homilies de Tortosa*, amb les quals comparteixen el sermó del Dimecres de Cendra, es considera que les *Homilies d'Organyà*, que presenten occitanismes significatius, són una traducció d'un text o de diversos textos provençals relacionats amb l'activitat pastoral dels canonges regulars de Sant Agustí, que a Catalunya van prendre com a model l'abadia canonical de Sant Ruf d'Avinyó, a Provença, i que regentaren tant la

canònica tortosina com la d'Organyà —un fet que es considera que explicaria els occitanismes que presenten les *Homilies d'Organyà*:

Seinors, audir e entendre devem Nostre Seinor per la Sancta Scriptura, e com nos apelà dolzament: —Tornad-vos a mi, zo dix Nostre Séiner, ab tot vostre cor e ab tota vostra pensa.

Precisament caldria relacionar la traducció d'aquestes homilies amb l'activitat pastoral, que va ser potenciada per la reforma gregoriana, iniciada en el si de l'Església al final del segle XI per superar la crisi del període feudal, una reforma que van iniciar els canonges regulars. En aquest mateix sentit, més enllà de la seva antiguitat, les *Homilies* són un document interessant històricament i també lingüísticament perquè són una de les traduccions més primerenques entre llengües romàniques.

Finalment cal referir-se als *Usatges* de Barcelona, un text que correspon plenament en aquest període, però del qual no se'n conserva cap còpia tan antiga. Els *Usatges* són una compilació codificada de lleis, costums i constitucions feta en una data incerta, però anterior a 1150, i continguda en un determinat còdex que els jutges de la cúria consultaven quan en les seves sentències havien d'aplicar les lleis. Aquest codi responia a la necessitat de regular legalment molts fets de la vida social d'aquell període que la llei antiga en vigor, la *Lex Gothica* o *Liber iudiciorum* ja citats, no preveia, uns fets relacionats principalment amb la societat feudal, nascuda en un context de gran violència i que establí una estricta jerarquia social amb les consegüents relacions de vassallatge, com es pot comprovar en els nombrosos juraments de fidelitat esmentats anteriorment.

La llengua original del codi és el llatí i, encara que és probable que se'n fessin traduccions en el mateix moment en què es van fer les del *Liber iudiciorum* pels mateixos motius que es va traduir aquell, no s'ha conservat cap mostra d'aquell moment històric. La traducció catalana més antiga que ha arribat fins avui es troba en un manuscrit de la segona meitat del segle XIII, que és còpia d'una traducció anterior, probablement de la primera meitat d'aquell segle. En aquest sentit, la llengua presenta encara trets de caràcter arcaic:

De príncep, però, si aquest, qualques aventuras, serà asitiat ho él tendrà sos enemics sitiats, e oyrà algun rey ho príncep contra si venir a combat, e amonestarà la sua terra a él per socórrer, per letres ho per missatges,

ho per custums ab que hom sol amonestar la terra, ço és assaber, per fars, tots hòmens tan cavalers com peons qui ayen edat e poder de combatre, sempre que açò oyran e veuran, can pus i vaç pusquen, li acorreguen.

Usatge número 68, *Princeps namque*

En conclusió, la llengua catalana no apareix en l'escriptura de sobte, en un document únic i completament escrit en català, sinó que es manifesta en diferents escrits de caràcter feudal al llarg del segle XI (amb antecedents durant els segles IX i X), que és el període en què ja s'han conservat diferents textos força extensos escrits predominantment en català. Una llengua poc dúctil sintàcticament inicialment, que en aquell moment encara no dominava els recursos propis de l'escriptura, ni expressivament ni pel que fa a la fixació d'un sistema de representació gràfica, però que ja presenta un lèxic molt característic.

2.3. PRINCIPALS CARACTERÍSTIQUES DEL CATALÀ ARCAIC

Com hem dit, el procés d'accés a l'escriptura devia abastar un període temporal ampli. El català escrit no apareix de cop i volta i amb un sistema d'escriptura i d'expressió perfectament establert, sinó que ho fa de manera progressiva i al començament compta amb recursos lingüístics limitats, que dibuixen una llengua amb un aspecte molt característic. És, doncs, una llengua que presenta, a més de moltes vacil·lacions gràfiques (amb nombroses fluctuacions en l'escriptura d'un mateix mot, fins i tot en un mateix document, com *comana*, *chomanna*, *comanna*, *comanda* < COMMANDAT), sobretot una sintaxi molt poc desenvolupada ja que l'estructura de la frase romànica no té res a veure amb el sistema de la llengua llatina. En aquest sentit, generalment s'ha considerat que l'aspecte més distintiu dels primers textos és la parataxi, és a dir, la falta de connectors oracionals o l'ús repetitiu d'uns pocs elements que enllacin el discurs, com la conjunció copulativa *i*.

El sistema conjuntiu llatí pràcticament va desaparèixer en el pas cap a la llengua romànica. De manera que es va haver de refer amb l'especialització d'adverbis i preposicions (*ja que*, *per què*, *si bé*, etc.) per mitjà d'un procés en què inicialment tenien un valor que A. M. Badia i Margarit va qualificar com a *irònic*, perquè anava més enllà del valor gramatical estricte dels components (és a dir, que la combinació de dos elements, com *ja* i *que* o *si* i *bé*, prenia un sentit

especialitzat que ultrapassava el seu valor gramatical per separat). Solament van restar els elements més bàsics del llatí, com les copulatives (*i, que, ni*), mentre que les conjuncions causals o les adversatives, que remetien a unes funcions més complexes, es van perdre gairebé completament, per la qual cosa el català les va haver de refer de nou en un procés llarg.

Aquesta manca de connectors dona als primers textos un aspecte expressiu molt primitiu, aspre, amb un discurs molt inconnex, amb molt poca continuïtat (com es pot comprovar en aquests dos exemples: el primer amb la repetició d'un únic connector, la conjunció més bàsica, *et* 'i', per començar cada frase i el segon amb la simple juxtaposició d'oracions, sense cap element gramatical que les relacioni):

Et rancur-me'n del castel de Caboded [...]; et rredí·l a Guilelm Arnall
aíssi com jo·l·i havia comanad; et él redé·l a Mir Arnal et fed·l·en fer con-
venença que no m'estacàs dret

Rancur-me'n de la cavalleria de Mir Guilabert qui no m'és servida.
Rancur-me quar desmentist ma mulier ante me e de las folias que li deixist
davant me. Et rancur-me de Mir Arnall

Greuges de Guitard Isarn, senyor de Caboet (1080-1095)

Aquest tipus de discurs pot compartir algunes característiques amb la llengua oral col·loquial moderna i, de la mateixa manera que la llengua parlada, devia emprar alguns recursos de l'oralitat, com l'entonació, per aconseguir una comunicació adequada, per la qual cosa avui hi ha fragments que són difícils d'interpretar perquè hi falta aquesta informació extratextual. Per això, els especialistes en aquest període sovint han considerat que es tracta d'uns textos escrits per ser llegits en veu alta (l'escrivà que els redactava els devia llegir als implicats), i en aquest mateix sentit, a l'hora d'analitzar-los, en alguns casos resulten més comprensibles si es recorre a la lectura en veu alta. Aquesta característica dona als primers documents en català un aspecte molt allunyat de la llengua actual, però sobretot una sensació d'expressió que sovint s'ha qualificat com a *aspra*, és a dir, travada, poc fluida.

El lèxic també és un aspecte remarcable de les característiques dels primers textos. A banda dels trets que es documenten en escrits del segle IX (com, per exemple, la forma *Puio* 'puig', del llatí clàssic *PODIUM*, que apareix l'any 857

i que presenta la reducció condicionada de la *o* breu llatina tònica, més la palatalització del grup *DY* llatí; o la forma (*in pago*) *Geronnense* ‘en el territori de Girona’, en llatí clàssic *GERUNDENSE*, que figura en un precepte de Carlemany de l’any 881 i que il·lustra del pas *nd* > *nn*, amb reducció posterior a *n*, evolució aquesta també ben característica del català, no compartida ni pel castellà ni per l’occità (excepte en gascó), ben aviat, sobretot ja al segle x, hi ha molts mots que són típics del català com *aragalius* ‘aragall, xaragall’ (any 932), *cavagus* ‘càvec’ (a. 977) o *coma* ‘depressió en el terreny’ (a. 913).

Un altre aspecte significatiu del lèxic dels primers textos és el nombrós vocabulari que reflecteix les característiques més significatives de la societat feudal, com les relacions de vassallatge o les situacions constants de violència (saquejos, agressions, etc.): *acaptar* ‘adquirir’, *atendre* ‘acomplir una obligació feudal’, *atorgar* ‘autoritzar legalment’, *cavalcada* ‘incursió de gent a cavall en terra d’altri’, *cavaller* (un sentit que va més enllà de ‘guerrer a cavall’), *cavalleria* ‘tropa a cavall’, *comanar* ‘posar sota la tutela d’un senyor’, *comtat*, *conveniència* ‘conjunt d’obligacions respecte d’un senyor’, *domenge* ‘domini d’un senyor’, *dret* (concepte bàsic de la regulació jurídica de la societat feudal), *dubitar* ‘deixar en testament o sense’, *engany* ‘mancar a la fidelitat’, *fèlfidelitat* (conceptes fonamentals de la societat feudal i de les relacions legals), *força* ‘acció violenta, gent armada, fortalesa’, *honor* ‘possessió que encomanava un senyor a un vassall’, *host* ‘exèrcit, expedició militar’, *jaquir* ‘reconèixer els drets d’algú’, etc.:

de istos *kastelos* che vos mi *comendates*, et de vestra muliere et vestro filio ad qui vos o *dubitaretis*, per directa *fede* endre *ateneré* sines suo *engano*
Jurament feudal, 1035-1076

La toponímia és un dels aspectes més interessants i remarcables dels primers textos de la llengua catalana ja que, d’una banda, hi apareix àmpliament representada i testimonia l’antiguitat i la riquesa dels noms de lloc i de poblament catalans; i de l’altra, perquè és en els topònims, que sovint han estat qualificats com a veritables fòssils lingüístics, on es documenten primerament les formes ja plenament romàniques. És a dir, que és en els noms propis de lloc on es manifesta per primera vegada la llengua catalana en l’escriptura. Des del punt de vista de la lingüística històrica, s’ha considerat que el motiu per què es produeixi aquesta situació és que els topònims serien els elements menys inserits en l’estructura gramatical de la llengua, per la qual cosa era més fàcil que els escriptors els

veïessin com uns elements aïllats i no els relacionessin amb les formes llatines de què provenien.

Per exemple, podem trobar la forma *Ferrera* (documentada així ja a l'*Acta de consagració de la catedral de la Seu d'Urgell*, del darrer terç del segle IX), amb una evolució completa des del llatí *FERRARIAM* fins a la forma catalana, per referir-se al topònim; mentre que en la documentació d'aquell segle per denominar qui treballa el ferro no trobem la forma *ferrer*, sinó les formes *ferrariu(s)* o *ferrario*, i fins i tot es manté amb les formes llatines també durant els dos segles següents —com es pot comprovar al *Glossarium Mediae Latinitatis Cataloniae*. De manera que no es documenta la forma catalana com a nom comú, *ferrer*, fins al segle XIII. Aquest fet també es dona en l'antroponímia, com es pot comprovar al *Jurament de pau i treva del comte Pere Ramon de Pallars Jussà al bisbe d'Urgell* (1098-1112), en què sí que hi consta un *Pere Ferrer*, també ja amb la solució catalana però com a cognom. Aquesta mateixa situació es reproduïx en nombrosos noms propis que presenten el sufix llatí *-ARIUS*, que en català dona la solució *-er*, com *Olers* (1076), a la Conca de Tremp, o *Galiner* (1117), a la Conca de Barberà (en què la representació de la lateral palatal, que fluctua de manera molt significativa en aquells primers segles d'ús de la llengua catalana en l'escriptura, manté la *l* i no la forma *ll*).

La toponímia també és sovint un dels aspectes fonamentals per situar els primers textos, uns documents sobre els quals la majoria de vegades no hi ha informació sobre el moment i el lloc on es van redactar, de manera que són molt importants els noms de lloc que hi consten per poder-los situar. Així, per exemple, en un dels primers textos amb una part significativa en català, el *Jurament feudal de Radulf Oriol* (1028-1047), la toponímia el situa entre la Ribagorça i el Pallars, amb dos noms un a cada banda de la Noguera Ribagorçana: «De ipssos chastellos de Aringo et de Oriti go fideles vos ende seré», és a dir, *Areny de Noguera* (*Aringo*) i *Orrit* (*Oriti*).

I en alguns casos, com en els *Greuges de Guitard Isarn, senyor de Caboet*, la riquesa toponímica permet comprovar la continuïtat i l'antiguitat del poblament, amb noms de lloc que arriben fins avui, de manera que la localització, a la vall de Cabó, dels fets que s'hi narren resulta evident gràcies als topònims que hi apareixen, gairebé tots de la vall (*Ares*, *Boixedera*, *Caboet* i *el Pui*).

En la documentació arcaica els topònims catalans apareixen sovint amb formes que no presenten una evolució completa o amb solucions llatinitzades, però en alguns casos ja hi consten amb la forma plenament evolucionada.

Aquests noms propis de lloc documentats reflecteixen els diversos estrats de la toponímia catalana, de manera que hi ha topònims ibers, com *Isona*, ja documentat amb la forma actual al segle x, amb una evolució des del nom iber a través del llatí *Aeso*, *Aesonis*; altres topònims preromans, alguns de procedència cèltica, com sembla que seria *Berga*, documentat a les fonts clàssiques com a *Bergium* i ja *Berga* ben al començament del segle x; altres de procedència lingüística desconeguda, i molt nombrosos, com *Camarasa* (s. xi), *Esterri* (s. ix), *Gósol* (s. ix), *Olot* (s. ix), *Salàs* (s. ix), *Talarn* (s. xi), etc.); topònims d'origen germànic, com *Baó* (s. ix), [*la*] *Gornal* (s. x), *Guimerà* (s. xi), etc.; i d'origen àrab, com *Calaf* (s. xi), *Jafre* (s. xi), *Masquefa* (s. x), etc.

Però segurament els més significatius per a la història de la llengua catalana són els topònims d'origen romànic, és a dir, els que provenen del llatí però formats en època romànica, en el quals es pot veure com en aquell període ja havien evolucionat completament des del llatí fins al català. Una evolució que no sempre es reproduïx gràficament en les formes documentades, en què sovint hi ha una fluctuació significativa a l'hora d'escriure-les, però en què, malgrat aquestes vacil·lacions gràfiques, en alguns casos ja es documenten les formes plenament evolucionades.

Aquests topònims romànics són els que mostren els canvis lingüístics respecte del llatí que els noms comuns encara no reflecteixen —o ho fan de manera més tímida i parcial— en la documentació arcaica, com (*ipsos*) *Banys* (els Banys d'Arles; Vallespir) al segle ix, *Cabanabona* (Noguera) al segle xi, *Castellnou* (Bages) al segle xi, *Foradada* (Noguera) al segle xi, *Montferrer* (Vallespir) al segle xi, *Mont Ros* (Pallars Jussà) al segle xi, etc.

D'acord amb l'època, molts d'aquests topònims es localitzen a la Catalunya Vella i, si tenim en compte els textos més antics, són molt representatius els que pertanyen a l'àrea pirinenca —el bisbat d'Urgell, els comtats de Pallars, Ribagorça, Urgell, Cerdanya—, alguns amb formes que no coincideixen completament amb les solucions gràfiques actuals, com en els casos de representació de la lateral palatal per una sola *l* i no dues, *ll* —com *Lòria* (Sant Julià de Llòria, Andorra) al segle x, *Galiner* (Galliner, Pallars Jussà) al començament del segle xii o *Olivela* (Olivella, Conca de Barberà) al segle xi— o la dificultat per representar les consonants palatals, que no existien en llatí, com *el Pug* (el Puig, Alt Urgell) al segle xi.

L'adaptació al català es produeix també en els topònims d'altres procedències lingüístiques, com en *Guardiola* (Alt Penedès) al segle x, que és un nom

d'origen germànic, i fins i tot en alguns casos quan se citen noms àrabs, com *Garraf* al segle x.

L'avenç dels comtes catalans, i de la llengua catalana, durant aquell període cap al sud i el sud-oest també es reflectirà en la toponímia amb la substitució dels noms àrabs per noms romànics, com en el cas de *Sant Boi de Llobregat*, antigament *Alcalà* 'el castell', o *Montserrat* segurament en lloc de l'àrab *Albarca*. En alguns casos es produiran trasllats geogràfics i topònims, com el *Rosselló* de la Catalunya del Nord o *Benavent* a la Conca de Tremp seran l'origen del nom de pobles com *Rosselló* i *Benavent*, tots dos al Segrià; i en altres casos els pobles prendran el nom del nous senyors, com *els Garidells*, pres del cognom dels germans que el 1174 repoblaren el lloc, o *la Torre de l'Espanyol*, a partir del nom del repoblador del terme, Espanyol de Prades, l'any 1175.

De la mateixa manera, resulta molt remarcable el valor de l'antroponímia en els primers textos de la llengua catalana. Encara que hi apareguin esmentats noms de la tradició grecolatina i bíblica, com *Pere*, i fins i tot noms de formació romànica, com *Bonfill* o *Bonadona*, l'aspecte més significatiu dels noms propis de persona de la documentació arcaica és la nombrosa presència de noms d'origen germànic. I és que, malgrat que la població d'origen germànic era molt reduïda, la majoria dels noms de persona documentats a la Catalunya Vella al voltant de l'any 1000 —aproximadament un 70% de la població que apareix citada als textos— provenen de noms visigots i, sobretot, francs, introduïts entre els segles VIII i IX, uns noms que es van estendre pel prestigi d'aquells noms i de les persones que els portaven (per exemple, en un document com el *Jurament feudal de Radulf Oriol* (1028-1047) hi ha set noms d'origen germànic, *Radulf*, *Mirabile*, *Ramon*, *Ermentruit*, *Ermessenda*, *Guilla* o *Girbert*, enfront d'un de sol de provenença llatina, *Oriol*).

Els noms d'origen germànic a Catalunya, introduïts a través dels visigots i dels francs al començament de l'edat mitjana, han estat molt ben estudiats tant per autors catalans, com Josep Moran i Jordi Bolòs (autors del *Repertori d'antroponims catalans (RAC) I*, que inclou gairebé catorze mil noms i que reflecteix la gran riquesa antroponímica del període), com alemanys, com Joseph Piel i Dieter Kremer, i no solament reflecteixen el que es podria qualificar com una *moda* onomàstica —amb les valoracions sociolingüístiques i sociològiques que implica—, sinó que també serveixen per il·lustrar el sistema de denominació que existia en aquell moment i com va evolucionar fins a un sistema ja molt més pròxim a l'actual.

Inicialment l'antroponímia era creativa, és a dir, que hi havia un seguit d'elements que s'anaven combinant per formar noms nous en una època en què les persones portaven un sol nom; així, generalment els noms es formaven a partir de dos elements, com *Enric*, que prové de *Haim-* 'casa' i *-rich* 'rica', o *Arnau*, que prové d'*Arnoald*, *arn-* 'àliga' i *-wald* 'dominant'. A partir del moment en què es va anar perdent la creativitat i es van anar repetint els noms, el sistema de denominació única emprat durant l'alta edat mitjana va anar deixant de ser funcional i va anar canviant a poc a poc durant la baixa edat mitjana, per la qual cosa, sobretot a partir del segle XI, va començar a aparèixer un segon element (que abans només es troba molt excepcionalment) per evitar la confusió en la denominació, que posteriorment esdevindrà el cognom o llinatge familiar.

Es van seguir diversos sistemes per a l'adopció d'aquest segon nom: es repetirà el nom del pare (*Guitard*, *Oriol*, *Isarn*, etc.); s'hi afegirà el nom del lloc de provenença o d'habitatge (*Martorell*, *Figueres*, etc.), o el nom de la professió o del càrrec (*Ferrer*, *Fuster*, *Abat*, etc.); i també provindrà de mots referents a circumstàncies del naixement (auguris, benediccions, etc., com *Bonjorn*, *Bessó*, *Bastard*, *Nadal*, etc.) o de renoms (*Calbet* 'calb', *Esquerrà*, *Gras*, *Petit*, etc.).

A partir dels segles XII i XIII i de manera progressiva, el primer nom provindrà del santoral, mentre que el segon esdevindrà un distintiu familiar (inicialment no era així, i el segon nom no passava com a llinatge fix al fill; en els primers casos en què es repetia el nom del pare, aquest anava variant i prenia el nom de cada pare diferent: Guillem fill d'Isarn es coneixia com a Guillem Isarn, però el fill d'aquest últim, Ramon, no era Ramon Isarn —que hauria estat el nom de l'avi—, sinó Ramon Guillem; és a dir, que inicialment no compartien *cognom*, sinó que preniën com a segon element el patronímic; posteriorment es va mantenir el segon nom ja com a llinatge i no va variar, sobretot cap al final del segle XI i el començament del XII).

A partir de la introducció dels noms del santoral cristià, la majoria dels noms d'origen germànic es van conservar com a cognoms (*Aribau*, *Eimeric*, *Gelabert*, *Llopard*, *Mir* o *Requesens*), llevat dels que també van portar personatges relacionats amb el cristianisme, que es van mantenir com a prenom perquè van passar a formar part del santoral (*Albert*, *Bernat*, *Enric* o *Ramon*).

Hi ha encara una característica específica de l'antroponímia del període arcaic que és remarcable i que reflecteix la importància del paper de la dona en aquell període, perquè la referència familiar dels personatges —per exemple quan fan un jurament—, com es pot comprovar en el *Jurament feudal de Radulf*

Oriol, remet a la mare fins i tot en el cas del comte i la comtessa: «Juro ego, Radolf Oriol, filium Mirabile, a te Ragimundo chomite, filium Ermetruete, et a te Ermesende chomitissa, filiam Gilga»; és a dir, que el castlà Radulf Oriol es presenta com a fill de Mirabile i jura fidelitat al comte Ramon IV de Pallars Jussà, que se cita com a fill d'Ermentruit, i a la comtessa Ermessenda, també presentada com a filla de Guilla. Els protagonistes del document esmenten, com és habitual en els documents solemnes catalans de l'època, la filiació materna, el nom de la mare i no el del pare (com també al *Jurament feudal de fidelitat* (1047-1098?): «Juro ego Ramonde, fili Estefania, ad ti Ramonde, fili Ermesende»).

2.4. L'EXPANSIÓ DEL CATALÀ ESCRIT

Els documents que corresponen als primers textos abracen el període que va des del segle XI (perquè en la documentació anterior, dels segles IX i X, fonamentalment només apareixen mots aïllats i topònims) fins al començament o la primera meitat del segle XIII. A partir d'aquell moment, entre la segona meitat del segle XIII i el començament del segle XV, el català aconsegueix d'establir un model de llengua escrita que progressivament va ocupant els diversos camps de la cultura i del coneixement, a més de l'àmbit administratiu i jurídic.

En un període relativament breu es fixa un model de llengua culta o formal que contrasta molt clarament amb la llengua de la documentació del període arcaic o preliterari. Tanmateix, aquest model formal no apareix de manera sobtada, sinó que entre els textos feudals i la prosa culta i cancelleresca posterior es produeix primer una evolució gradual, que es consolida sobretot a partir de la segona meitat del segle XIV.

Sovint, com encara es pot trobar a bona part de la bibliografia sobre la història de la llengua catalana medieval —i també de la història de la literatura catalana—, s'ha considerat que Ramon Llull és el *fundador* de la llengua literària catalana —i, per extensió, del que podríem considerar el model de llengua culta, apta per als diferents camps del coneixement— a partir de la seva obra, que va més enllà de la filosofia i la teologia. Tanmateix, aquesta és una afirmació que avui s'ha de considerar superada ja que els estudis específics de l'obra de Llull més moderns —com també els treballs de caràcter més general sobre la producció escrita medieval en català— demostren que, malgrat la gran importància de la seva obra per a l'ús i la difusió de la llengua escrita en romanç en general i de manera més precisa en

campes concrets del coneixement que fins aquell moment es feien fonamentalment en llatí i eren privatis del món acadèmic, hi ha molts altres factors que van contribuir a l'evolució del català escrit durant aquell període, una evolució que no es pot reduir a la producció d'un sol autor, encara que aquest sigui un plantejament més fàcil d'incorporar i transmetre en les obres de caràcter divulgatiu i educatiu.

Cal tenir ben present, que ja a la segona meitat del segle XIII es van produint textos que es van allunyant progressivament de les característiques de la prosa paratàctica dels documents feudals, com els *Costums de Tortosa* (1272), que ja presenten una major ductilitat expressiva i sintàctica, que contrasta amb la llengua dels documents feudals i fins i tot de textos que s'han considerat més elaborats com les *Homilies d'Organyà*:

Pres a fo la ciutat de Tortosa de mans de sarrayns per lo molt alt et noble et honrrat en Ramon Berenguer comte de Barcelona, ço es a ssaber III kalendas de gener anno domini MCXLVIII, et fo per él tornada a mans de xrestians e a la fe catòlica, la divinal gràcia ministrant, per ço que aquí lo nom de Jhesuxrist fos exalçat e per totz temps onrrat e servit a honor d'él.

Costums de Tortosa (1272)

En aquest fragment es pot comprovar el grau d'evolució en l'expressió lingüística, que s'allunya de les característiques de la llengua del període arcaic, sobretot en la sintaxi, la qual ja presenta un caràcter hipotàctic, és a dir, amb grans períodes enllaçats per mitjà de connectors, alguns de complexos com *per ço que*. D'aquesta manera, els *Costums de Tortosa* mostren una llengua fàcilment comprensible per al lector culte d'avui enfront de la major dificultat d'interpretació dels primers textos, tan lligats al món feudal i amb una expressió poc desenvolupada, amb una sintaxi paratàctica molt primitiva i amb una manca significativa de recursos expressius (que en molts casos es devien substituir per altres recursos relacionats amb la llengua oral, com l'entonació).

I encara que en algun cas ja s'ha assenyalat aquest avenç en el desenvolupament de la llengua en els *Costums de Tortosa* com a text que ja no es pot considerar del període arcaic, sovint no s'han tingut prou en compte altres textos de la segona meitat del segle XIII que també palesen aquesta evolució. Un avenç que no solament es produeix en documents relacionats amb els registres més formals, sinó que fins i tot s'observa en el gènere epistolar, malgrat el condicionament que

tota llengua escrita —i més en aquell període— s'ha de situar en un registre culte perquè no hi ha pròpiament una producció popular o col·loquial (i la literatura realment més popular és oral i, per tant, no en tenim mostres conservades). En són un bon exemple les cinc cartes adreçades al bisbe d'Urgell Ponç de Vilamur (bisbe entre 1230 i 1255), que Philip Rasico va publicar juntament amb d'altres dirigides al també bisbe d'Urgell Abril (bisbe entre 1257 i 1269), les quals ja havia donat a conèixer Pere Pujol.

L'evolució del català escrit durant aquell període també es produeix en àmbits de caràcter científic i tècnic: aquesta, però, no és una situació específica de la llengua catalana, perquè la versió de textos científics i tècnics en llengua vulgar es desenvolupa de manera molt important a Europa a partir del final del segle XIII, encara que sí que resulta remarcable que el català sigui una de les llengües més actives i primerenques en la producció de traduccions i textos originals de caràcter científic i tècnic.

En bona mesura, Ramon Llull coincideix i conviu amb aquest moment i no se'l pot considerar com el factor únic o el més important en el desenvolupament de la llengua escrita en català. En un moment en què un nou públic laic reclama unes obres relacionades amb les funcions comercials, jurídiques, polítiques i tècniques de la societat urbana, unes obres que tenen una finalitat operativa i pràctica, Llull també es planteja l'adopció d'un model d'escriptura adequat al seu objectiu, que no és ni literari ni lingüístic, sinó filosoficoreligiós i proselitista. La singularitat de Llull no rau en el suposat valor innovador que a vegades s'ha assenyalat —i que es dona en altres àmbits coetanis de la ciència, la tècnica, la jurisprudència, la història, l'homilètica, etc.—, sinó en la durada del seu projecte i en la seva enorme producció escrita.

Així mateix, en el cas de la llengua catalana cal tenir present que la llengua occitana presentava una situació similar en la redacció de textos pràctics en romanç en aquell moment i que, durant l'època de Llull, Montpeller pertanyia al regne de Mallorca; en aquest mateix sentit, no s'ha de pensar que és un autor aïllat sense relació amb altres contextos culturals.

Llull no apareix de manera isolada després dels primers textos, sinó que durant el segle XIII, sobretot durant la segona meitat, ja hi ha hagut una evolució en el català com a llengua escrita, de manera que Llull escriu la seva obra en un moment en què el català accedeix com a llengua escrita a pràcticament tots els àmbits, una època en què resulta també molt important que la llengua vulgar ja sigui en molts usos la llengua de la Cancelleria Reial i que compti, per tant,

amb un desenvolupament important en l'àmbit institucional, a més d'un prestigi molt gran per ser la llengua reial.

Encara que per la importància de l'estudi de la literatura medieval Ramon Llull, des d'un punt de vista divulgatiu, s'hagi pogut veure sobretot com un escriptor, amb obres que pràcticament han estat considerades com a prosa narrativa, com el *Llibre d'Evast i Aloma* o *Blanquerna*, la seva producció s'ha de relacionar amb la finalitat apologètica, que en resulta indestriable, perquè aquesta finalitat té unes conseqüències a l'hora de triar la llengua per fer les seves obres: Llull selecciona de manera conscient l'opció idiomàtica a l'hora d'escriure, per la qual cosa se centra sobretot en el català. Com que l'objectiu de l'obra de Llull és difondre el seu sistema de pensament, a més d'escollir la llengua amb què pot arribar amb més facilitat als seus conciutadans, també hi ha una reflexió sobre el model lingüístic i la problemàtica que implica l'ús del romanç en el moment d'escriure sobre temes científics i filosòfics. L'aportació de Ramon Llull va, per tant, més enllà de la contribució fonamental en camps com el lèxic i la sintaxi —el que històricament s'ha conegut com «el pas de la parataxi a la hipotaxi».

Si ho comparem amb la llengua dels primers textos, les característiques principals de la llengua lul·liana són la configuració d'un llenguatge útil per a l'expressió tant dels conceptes menys formals com dels més elevats a partir de la combinació d'elements tant populars com cultes. I en aquest mateix sentit té molta importància la creació d'un vocabulari per poder-se referir a camps en què no s'havia emprat la llengua romànica i en què havia de tenir la precisió necessària per poder expressar adequadament els seus arguments i portar a terme el seu projecte, de manera que, a més d'incorporar al català mots del llatí, també utilitza en l'escriptura vocabulari patrimonial tret de la llengua viva i genera nombrosos neologismes (en què catalanitzava termes llatins, com *cogitació*, *demostració*, *ignorar*, *privació*, etc.), tot un cabal lèxic que en molts casos es va acabar incorporant a la llengua catalana.

I malgrat tota aquesta aportació en el camp del lèxic, és sobretot en el camp de la sintaxi en què Llull s'allunya dels textos anteriors, i encara més de la documentació arcaica, tant pel que fa a l'ús de les conjuncions i les correlacions modals i temporals en les frases complexes com en la utilització de construccions de caràcter popular.

La figura i la gran producció de Ramon Llull ha eclipsat, fora de l'àmbit més especialitzat, l'existència d'altres autors coetanis que tenen una producció que també reflecteix l'evolució del català escrit en aquell mateix període, com

és el cas de bona part de l'obra espiritual d'Arnau de Vilanova, un autor connectat al món més acadèmic d'aquell moment, que per a la seva obra mèdica i religiosa va emprar el llatí: Arnau de Vilanova va ser un dels metges més destacats de la seva època —metge de reis i papes, com Pere II, Jaume II, Bonifaci VIII i Climent V—, amb una important obra mèdica i una tasca docent reconeguda a la Universitat de Montpeller, a més d'un teòleg controvertit.

A banda dels motius anteriors, hi ha dos factors més que contribueixen de manera decisiva a la formació d'un model de llengua culta escrita apta per als diferents àmbits, des de la ciència fins a l'Administració, de la literatura al comerç: d'una banda, el prestigi de la monarquia i, de l'altra, l'ús del català escrit per part de la Cancelleria Reial de manera àmplia i continuada.

En aquell moment, la llengua vulgar no és solament la parlada pels comtes-reis catalans, sinó que també és la que empren en els seus discursos, la seva documentació i les seves cròniques, una llengua que Martí de Riquer va anomenar *the king's Catalan* a la *Història de la literatura catalana*, i que avui podríem traduir com «el català reial». I aquesta utilització pública contribueix de manera primordial a legitimar i donar prestigi al català escrit, una llengua que s'eleva, per tant, a la part més alta de la piràmide social.

El prestigi conferit per l'ús reial, tanmateix, no és un factor aïllat, sinó que se suma a la tasca de la Cancelleria Reial en la formació i l'extensió d'aquest model de llengua culta. La Cancelleria Reial és una institució creada per Jaume I a mitjan segle XIII que s'encarregarà de la documentació i la correspondència reial i que establirà les funcions dels notaris, secretaris i escriptors. Aquests escriptors i secretaris seran els qui aniran forjant l'estil concret de l'escriptura de la Cancelleria en la redacció d'una documentació molt àmplia, que contribuirà a l'extensió d'un model de llengua escrita cada vegada més ben establert.

El funcionament de la Cancelleria —que, més enllà de les funcions de caràcter administratiu, esdevindrà un veritable focus cultural sobretot a partir de mitjan segle XIV— quedarà fixat per Pere III, el Cerimoniós, en les *Ordinacions* de 1344, que suposen una adaptació de les *Leges palatinae* de Jaume II de Mallorca i que resulten una mostra excel·lent de l'ordenació detallada de la burocràcia reial. Durant aquell segle, s'anirà configurant un model de llengua —del que modernament s'anomenaria l'Administració o l'Estat— que s'aplicarà des de la correspondència *oficial* fins a la justícia, i que arribarà a ultrapassar l'àmbit estrictament reial i esdevindrà el model d'altres administracions, com la documentació municipal.

Des del punt de vista lingüístic, aquest model de llengua s'enriquirà a partir de la segona meitat —i sobretot cap al final— del segle XIV pel bon coneixement de la retòrica llatina que tenien els escriptors i secretaris cancellerescos, i arribarà a un alt grau de depuració i d'homogeneïtat. En aquest sentit, la Cancelleria Reial va més enllà del que seria una institució de caràcter administratiu i s'enriqueix gràcies als grans escriptors, traductors i intel·lectuals que en van formar part, com Bernat Metge, Guillem Nicolau o Jaume Conesa.

La tasca de la Cancelleria resulta fonamental per poder explicar que històricament s'hagi considerat que la llengua catalana medieval —i aquí el contrast amb la llengua dels primers textos, malgrat la poca distància cronològica, seria molt gran— era molt unitària, ja que a l'homogeneïtat que encara presentava la llengua parlada —perquè la major part de les diferències dialectals més significatives no van aparèixer, o no es van estendre, fins al final de l'edat mitjana, sobretot al llarg del segle XV— calia unir l'ús d'una *scripta* que presentava unes característiques molt estables i que tenia, a més, una producció molt gran i un prestigi molt significatiu.

El caràcter unitari de la llengua emprada en la documentació de la Cancelleria —i extensivament en tota la producció culta medieval catalana— és una idea que s'ha anat repetint en els manuals d'història de la llengua i en els treballs que parlen del català medieval. En aquest sentit, l'existència d'un model lingüístic molt cohesionat a partir de la tasca de la Cancelleria Reial ha estat una premissa —gairebé un article de fe— que tothom ha compartit i ha ajudat a difondre, però que, malgrat la seva importància —tant per la quantitat de producció com per la repercussió que va tenir sobre els escriptors medievals i, en general, sobre la producció escrita catalana— no ha estat estudiat amb tanta profunditat com altres aspectes de la llengua antiga.

És sobretot a partir, doncs, del començament del segle XIV que es genera i es consolida un model formal apte per a la majoria dels àmbits de l'escriptura, com l'Administració, la literatura, la ciència o el comerç, de manera que durant aquell període el català anirà ocupant pràcticament tots els camps que corresponen als registres formals i cultes.

Cal tenir present, però, que la formació d'aquest model culte segurament s'inicia —i en aquest punt també cal tenir en compte la importància dels textos feudals i les necessitats de reglamentació d'aquella societat— gràcies al desenvolupament de la documentació de caràcter legislatiu que va ser molt important i que comença amb la traducció primerenca —encara de mitjan segle XII— dels

Usatges de Barcelona (que són una compilació de lleis, costums i constitucions) del llatí al català, continua amb la traducció de textos com els *Furs de València* (1261) o la redacció ja directament en romanç d'altres escrits com els *Costums de Tortosa* (1272) —a què ens hem referit anteriorment—, i assoleix la plenitud amb textos com el *Llibre de Consolat de Mar* ja durant el segle XIV.

D'aquesta manera, el català esdevé la llengua general en l'àmbit administratiu —o *oficial* segons la terminologia moderna, un concepte que encara no era vigent a l'edat mitjana—, per la qual cosa no solament la primera compilació de les *Constitucions de Catalunya*, del començament del segle XV —acabada el 1418—, s'escriurà en català, sinó que les segones, de 1588, i fins i tot les terceres i últimes, de 1704, al principi del regnat de Felip V, es continuaran escrivint en llengua catalana. El llatí, tanmateix, no desapareixerà de la documentació oficial, sinó que encara conviurà amb el català durant molt de temps.

A banda de la documentació de caràcter legislatiu, hi ha una nombrosa producció de caràcter jurídic i administratiu, que a més de la generada per la Cancelleria Reial, també comprèn textos d'altres institucions, com la Generalitat de Catalunya, la Generalitat del Regne de València i el Gran i General Consell del Regne de Mallorca, i d'altres jurisdiccions, com la senyorial: els processos criminals, els llibres de Cort (és a dir, de «justícia», tant reial com senyorial), els de batlle reial, els de mostassaf, els de repartiment, els ordenaments municipals, etc.

2.5. LA RELACIÓ DE LA LLENGUA CATALANA I OCCITANA DES DEL PERÍODE ARCAIC I L'EXPANSIÓ DEL CATALÀ A LA MEDITERRÀNIA

Els primers escriptors catalans de poesia, com Guillem de Berguedà, Cerverí de Girona o Guillem de Cabestany, van fer servir la llengua occitana i no la catalana per a les seves obres com a conseqüència del gran prestigi de la poesia trobadoresca durant els segles XII i XIII, una situació que també es va veure afavorida pels vincles polítics, territorials i culturals de la Corona catalanoaragonesa amb Occitània. Malgrat la proximitat entre el català i l'occità, *Las razós de trobar* de Ramon Vidal de Besalú —que són de la primera meitat del segle XIII— demostren que força autors catalans necessitaven unes instruccions o indicacions per poder emprar adequadament la llengua occitana per fer poesia (cal tenir present que les *Homilies d'Organyà*, que són coetànies del període

trobadoresc, són així mateix la traducció d'uns sermons escrits originàriament en occità i que, per tant, reflecteixen també aquesta distància entre ambdues llengües). Encara que des d'un punt de vista actual no es puguin considerar una obra de caràcter gramatical, *Las razós* són un text que té una certa intencionalitat gramatical perquè, prenent com a norma les obres dels grans trobadors, tenen l'objectiu d'ensenyar la manera correcta de compondre versos, és a dir, que reflecteixen l'establiment d'un model lingüístic.

Tanmateix, també cal tenir en compte la possibilitat que el que avui considerem dues llengües diferenciades en aquell moment se sentissin com a variants d'una realitat comuna, com es podria entendre de l'expressió «totas las terras de nostre lengatge» de Ramon Vidal de Besalú mateix. Així hi havia autors estrangers, com el trobador Albertet de Sisteron, que al començament del segle XIII identificaven encara els habitants de terres occitanes com a catalans. Una situació que ja no es produeix al final d'aquell mateix segle, quan Jofre de Foixà presenta com a llengües diferents el provençal («proensals») i el català («catalanesch») a les *Regles de trobar*.

La influència de la llengua occitana en la poesia d'autors catalans es mantindrà gairebé durant tota l'edat mitjana i no serà fins pràcticament el segle xv que el català s'utilitzarà plenament per a la producció poètica, una evolució sovint exemplificada per l'obra d'Ausiàs Marc.

A partir del començament del segle XIII, i principalment a causa de la derrota de Muret (1213), s'interromprà l'expansió territorial de la Corona catalanoaragonesa cap a terres occitanes i s'orientarà cap al sud i cap a la Mediterrània, una situació que tindrà unes conseqüències fonamentals en la configuració del domini geogràfic de la llengua catalana, amb l'extensió del català a les illes Balears (1229-1287) i al País Valencià (1232-1245), a banda de la ciutat de l'Alguer a Sardenya. Un cas especial és el territori de Múrcia, en què, malgrat que va ser colonitzat majoritàriament per catalans (1266), va resultar determinant la vinculació a la Corona de Castella perquè s'hi acabés parlant castellà més tard.

La repoblació, primordialment per catalans a les Illes i més complexa al País Valencià, va acabar configurant el territori de parla catalana i la distribució dialectal posterior, en què al País Valencià la localització geogràfica i el pes demogràfic dels repobladors catalans i aragonesos (en una proporció aproximada d'un 70% els primers i un 30% els segons) va determinar la distribució lingüística del territori i la caracterització dialectal del valencià, format principalment a partir del català occidental amb un component aragonès important.

Amb l'expansió política mediterrània, la llengua catalana esdevindrà llengua institucional de diversos territoris, com Sicília o Sardenya, i fins i tot a Atenes i al ducat de Neopàtria —de manera molt més puntual i amb un caràcter fonamentalment institucional. A banda, del manteniment del català a l'Alguer per unes circumstàncies històriques molt específiques, la llengua deixarà una petja molt important sobretot en el sicilià i el sard.

Després de la derrota de Muret i malgrat el canvi d'orientació en l'expansió —ja cap al sud i la Mediterrània—, la relació amb els territoris del nord va continuar essent important, també per mitjà del flux migratori d'occitans cap al sud, que ja des d'època franca és molt significatiu i que es mantindrà fins a l'edat moderna.

BIBLIOGRAFIA SELECTA

- ALART, Julià-Bernat (1881). *Documents sur la langue des anciens comtés du Roussillon et de Cerdagne*. París: Maisonneuve.
- BADIA, Lola; SOLER, Albert, i SANTANACH, Joan (2009). «La llengua i la literatura de Ramon Llull: llocs comuns, malentesos i propostes». *Els Marges*, núm. 87, p. 73-90.
- BADIA, Lola; TORRÓ, Jaume (2014). «El *Curial e Güelfa* i el “comun llenguatge català”». *Cultura neolatina*, LXXIV, 1-3, p. 203-245.
- BADIA I MARGARIT, Antoni M. (1980). «L'Alt Urgell i el català occidental naixent». A: *Actes del Cinquè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura catalanes (Andorra, 1-6 d'octubre de 1979)*. Montserrat: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, p. 349-377.
- (1982). «Els orígens de la frase catalana». A: BADIA I MARGARIT, A. M. *La llengua catalana ahir i avui*. Barcelona: Curial, p. 11-28.
- (1986). «Comunicació verbal entre romanç i llatí a l'època d'orígens de la llengua». A: *Festa acadèmica en homenatge als doctors Badia i Margarit, Bastardas, Carratalà i Moreu-Rey*. Barcelona: Universitat de Barcelona, p. 11-19.
- BALARI I JOVANY, J., (1899) [1964]. *Orígenes històrics de Catalunya*. Sant Cugat del Vallès.
- BARAUT, Cebrià (1980). «Les glosses catalanes del ms. 838 de la Biblioteca de Montserrat». A: *Miscel·lània Ramon Aramon i Serra*. Vol. II, Barcelona, p. 15-31.

- (1984-1985). «La data de l'acta de consagració de la catedral carolíngia de la Seu d'Urgell». *Urgellia*, núm. VII, la Seu d'Urgell, p. 515-525.
- (1994-1995). «La presència i la repressió del catarisme al bisbat d'Urgell (segles XII-XIII)». *Urgellia*, núm. XII, la Seu d'Urgell, p. 487-501.
- BARAUT, Cebrià; MORAN, Josep (1996-1997) [2000]. «Fragment d'una altra versió catalana del *Liber iudiciorum visigòtic*». *Urgellia*, núm. XIII, la Seu d'Urgell, p. 7-35.
- BASTARDAS, Joan (1991). *Usatges de Barcelona. El codi a mitjan segle XII*. Barcelona: Fundació Noguera.
- (1995). *La llengua catalana mil anys enrere*. Barcelona: Curial.
- (1998). «La transizione dal latino alle lingue romanze». A: *Atti della Tavola Rotonda di Lingüística Storica. Università Ca'Foscari di Venezia*. Tubingen.
- CLACKSON, James. «Latin as a source for the Romance languages». A: LEDGEWAY, Adam; MAIDEN, Martin [ed.] (2016). *The Oxford Guide to the Romance Languages*. Oxford: University Press, p. 3-13.
- COLÓN, Germà (2014). *Origen i història del lèxic català*. València-Barcelona: Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana - Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- FABRA, Pompeu (1926). «La coordinació i la subordinació en els documents de la Cancilleria catalana durant el segle XIV». A: *Memòries*. Vol. I, Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, p. 1-30.
- FARRENY, M. Dolors (2004). *La llengua dels processos de crims a la Lleida del segle XVI*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.
- FRANK-JOB, Barbara (2010). «Traditions discursives et élaboration écrite des langues romanes au Moyen Âge». *Aemilianense*, II, p. 13-36.
- FRANK-JOB, Barbara; SELIG, Maria. «Early evidence and sources». A: LEDGEWAY, Adam; MAIDEN, Martin [ed.] (2016). *The Oxford Guide to the Romance Languages*. Oxford: University Press, p. 24-34.
- GARGALLO, J. E. (1994). *Les llengües romàniques*. Barcelona: Empúries, 1994.
- GUINOT, Enric (2014). *Els fundadors del Regne de València. Repoblament, antropomínia i llengua a la València medieval*. València: Tres i Quatre, 1999. 2 vol.
- GULSOY, Joseph (1993). *Estudis de gramàtica històrica*, València - Barcelona: Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana - Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- IORDAN, Iorgu; MANOLIU, Maria (1980). *Manual de lingüística románica*. 2 vol. Madrid: Gredos.

- JAUBERT DE PAÇÀ, F. (2000). *Recherches historiques sur la langue catalane (1824)*. Canet: Trabucaire.
- KOCH, Peter. «Pour une typologie conceptionnelle et médiale des plus anciens documents / monuments des langues romanes». A: SELIG, Maria; FRANK, Barbara, i HARTMANN Jörg [ed.] (1993). *Le passage à l'écrit des langues romanes*. Tübingen, p. 9-29.
- LAUSBERG, Heinrich (1988). *Lingüística románica*. 2 vol. Madrid: Gredos.
- LLEAL, Coloma (1990). *La formación de las lenguas romances peninsulares*. Barcelona: Barcanova.
- MARTÍ I CASTELL, Joan (2001). *Els orígens de la llengua catalana*. Barcelona: Pòrtic - Edicions de la Universitat Oberta de Catalunya.
- (2014). «Producció escrita i producció oral». A: MARTÍ, Joan. *Aportacions a l'estudi de la filologia i la lingüística catalanes*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat - Diputació de Tarragona, p. 79-92.
- MIRALLES I MONSERRAT, Joan (2001). «Per a una tipologia del català col·loquial a l'edat mitjana». A: MIRALLES, Joan. *Entorn de la història de la llengua*. Barcelona - Palma: Publicacions de l'Abadia de Montserrat - Universitat de les Illes Balears, p. 131-164.
- MIRET I SANS, Joaquim (1904). «El més antig text literari escrit en català precedit per una col·lecció de documents dels segles XIè, XIIè i XIIIè». *Revista de Bibliografia Catalana*, VII. Barcelona, p. 5-47, 215-220.
- (1908). «Documents en langue catalane (Haute Vallée du Sègre, XIe-XIIe siècles)». *Revue Hispanique*, XIX, p. 6-19.
- (1915). *Antics documents de llengua catalana i reimpressió de les Homilies d'Organyà*. Barcelona: Casa Provincial de Caritat.
- MONTOYA, Brauli (2018). *Aproximació a la història social de la llengua catalana*. Alzira: Bromera.
- MORAN, Josep (1994). *Treballs de lingüística històrica catalana*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- (2001). «L'aportació de Cebrià Baraut a l'estudi de la llengua catalana». A: *Miscel·lània a Dom Cebrià Baraut i Obiols*. Andorra, p. 39-45.
- MORAN, Josep; RABELLA, Joan Anton (2001). *Primers textos de la llengua catalana*. Barcelona: Proa.
- (2004). «Els primers textos en català. Textos anteriors a les Homilies d'Organyà». *Les Faldades de Lo Banyut*, núm. 2, Organyà, p. 23-25.

- (2006). «Els primers textos en català de la Ribagorça». *El Ribagorzano*, núm. 33, p. 14-16.
- (2007). «El procés d'escripturització del català». A: *El llibre i la lectura: una revolució en la història de la humanitat (Actes del seminari del CUIMPB-CEL 2005)*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, p. 19-29.
- (2015). «La llengua: vehicle de transmissió de la identitat catalana al llarg de la història». A: SABATÉ, Flocel [ed.]. *Anàlisi històrica de la identitat catalana*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, p. 157-171.
- (2016). «El naixement de la consciència lingüística en la llengua catalana». A: TERRADO, Xavier; SABATÉ, Flocel [ed.]. *El naixement de la consciència lingüística a l'edat mitjana*. Lleida: Pagès Editors, p. 155-170.
- NADAL, Josep M; SABRIÀ, M. T. (1982). «L'accés del català a l'escriptura». *L'Avenç*, núm. 49, p. 326-333.
- RABELLA, Joan Anton (1997). «“Greuges de Guitard Isarn, senyor de Caboet” (1080-1095)». A: *Estudis de Llengua i Literatura catalanes. XXXV. Homenatge a Arthur Terry 1*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, p. 9-49.
- (1998). *Un matrimoni desavingut i un gat metzinat. Procés criminal barceloní del segle XIV*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.
- (1999a). «Les altres Regles d'esquivar vocables: les correccions en la documentació processal». *Caplletra*, núm. 27, p. 55-64.
- (1999b). «La relació entre el llatí i el català a la documentació arcaica». *Llengua & Literatura*, núm. 10, Barcelona, p. 7-19.
- (2001). «Llengua de la Cancelleria i llengua de tothom». A: *Enciclopèdia de la llengua catalana*. Barcelona: Edicions 62, p. 48-51.
- (2008). «Historia de la lengua oral en la Romania: catalán». A: ERNST, Gerhard; GLESSGEN, Martin-Dietrich, et al. [ed.]. *Romanische Sprachgeschichte. Histoire linguistique de la Romania*. Berlín - Nova York: Walter de Gruyter, p. 2446-2451.
- (2009). «El català llengua d'Estat a l'edat mitjana». A: ARNAVIELLE, Teddy; CAMPS Christian [ed.]. *Discours et savoirs sur les langues dans l'aire Méditerranéenne*. París: L'Harmattan, p. 231-239.
- (2009). «La llengua dels llibres de cort de justícia». A: PÉREZ SALDANYA, Manuel; MARTINES PERES, Josep. *Per a una gramàtica del català antic*. Alacant: Institut Interuniversitat de Filologia Valenciana, p. 61-72.
- (2009). «L'article literari i l'article salat: variable diatòpica o diastràtica?». A: PÉREZ SALDANYA, Manuel; MARTINES PERES, Josep. *Per a una gramàtica*

- del català antic*. Alacant: Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana, p. 151-161.
- (2011). «El nacimiento del catalán escrito en el Pirineo». A: *Pirinioetako hizkuntzak: oraina eta lehena: Euskaltzaindiaren XVI. Biltzarra*. Euskaltzaindia, p. 717-728.
- (2012). «Oralitat i escriptura: la llengua catalana a l'edat mitjana». A: SÁNCHEZ MÉNDEZ, Juan Pedro [ed.]. *Oralidad y escritura en la edad media hispánica*. València: Tirant Humanidades, p. 53-85.
- (2013). *Els orígens de la llengua catalana. Jo fideles vos seré*. Tremp.
- RAMAT, Paolo; RICCA, Davide. «Romance. A typological approach». A: LEDGEWAY, Adam; MAIDEN, Martin [ed.] (2016). *The Oxford Guide to the Romance Languages*. Oxford: University Press, p. 50-62.
- RASICO, Philip D. (2006). *El català antic*. Girona: Universitat de Girona - CCG Edicions.
- RUSSELL-GEGBET, Paul (1965). *Mediaeval Catalan linguistic texts*. Oxford: Dolphin Book.
- VENY, Joan. «L'empremta occitana en català». A: CARRERA, Aitor; GRIFOLL, Isabel [ed.] (2013). *Occitània en Catalonha: de tempes novèls, de novèls perspectives*. Actes de l'XIen Congrés de l'Associacion Internacionala d'Estudis Occitans. Generalitat de Catalunya - Diputació de Lleida, p. 49-62.
- VIDAL, P., «Documents sur la langue catalane des anciens comtés de Roussillon et de Cerdagne (de 1311 à 1380)». *Revue des Langues Romanes* (RLR), XXIX, 1886, p. 53-76; XXX, 1886, p. 257-275; XXXI, 1887, p. 59-78; XXXII, 1888, p. 146-167, 410-430 i 549.
- VILLANUEVA, Jaume, *Noticia del Viage literario a las iglesias de España*. Vol. VIII, València, 1820.
- VINCENT, Nigel. «A structural comparison of Latin and Romance». A: LEDGEWAY, Adam; MAIDEN, Martin [ed.] (2016). *The Oxford Guide to the Romance Languages*. Oxford: University Press, p. 37-49.
- WITTLIN, Curt J. (1979). «Semicorreccions en traduccions medievals». A: *Estudis Universitaris Catalans*, XXIII, Barcelona, Curial, p. 599-604.
- WRIGHT, Roger. «Latin and Romance in the medieval period. A sociophilological approach». A: LEDGEWAY, Adam; MAIDEN, Martin [ed.] (2016). *The Oxford Guide to the Romance Languages*. Oxford: University Press, p. 14-23.

- ZIMMERMANN, Michel (1973). «L'usage du droit wisigothique en Catalogne du IXe au XIIe siècle: approches d'une signification culturelle». A: *Mélanges de la Casa de Velázquez*, IX. Paris, 1973, p. 233-281.
- (1990). «Les débuts de la "Révolution anthroponymique" en Catalogne (xe-xiii siècles)». *Annales du Midi*, 102, 89-190. Tolosa: Privat, p. 289-308.
- ZINK, Michel (1976). *La prédication en langue romane avant 1300*. Paris, 1976.